

SOK

mededelingen

45

- 2 **Sint Pietersberg. Over oude ingangen en smokkelaars** – *Rob Heckers*

- 16 **De graafrichtingen van de bovenste ontginningsfase van de Caestertgroeve** – *M.I.M.A. Wijnen*

- 22 **Historische beeldvorming. Het oorspronkelijke aanzien van de mergelgroeven in de zuidelijke hellingrand van het Geuldal tussen Houthem en Meerssen** – *Jacquo Silvertant*

- 30 **Nicolaus Caris** – *John Caris*

Sint Pietersberg.

Over oude ingangen en smokkelaars

ROB HECKERS, MARIABASTION 22, 6217 NC MAASTRICHT

◀ FIGUUR 1: Volgens weekblad De Prins de ingang van Zonneberg.

Inleiding

De smokkelgang, in het kreupelhout achter de “Roode Haan” die verbinding heeft met België; naar verluiddt komt men, dit gangencomplex volgend direct bij de Duitse loopgraven uit. Deze ingang bevindt zich in den “Zonneberg” die met den “Lichtenberg” en “St Pietersberg” één geheel uitmaakt. Inwendig heeft men vorige week den toegang tot België opgeblazen. Dit is de begeleidende tekst bij een afbeelding in het weekblad De Prins in haar uitgave van 29 januari 1917.

Het artikel met de afbeelding van de ingang [figuur 1], dat ik van Peter Jennekens cadeau gekregen heb, had ik al een hele tijd op mijn bureau liggen, klaar om in mijn archief te worden opgeborgen. Maar het kwam er maar niet van, want de afbeelding bleef me intrigeren. De schrijver van het bijschrift heeft het namelijk niet zo nauw genomen met de waarheid en heeft enkele feiten door elkaar gehusseld. Of was het onwetendheid?

Deze ingang en zijn omgeving behoorde, voor hij werd afgegraven, misschien wel tot het interessantste gebied van de Sint Pietersberg. Aan de hand van enkele oude afbeeldingen, zoals prentbriefkaarten, foto's en krantenartikelen, probeer ik de in het bijschrift genoemde locaties te beschrijven. Tevens zullen er enkele zaken besproken worden die in verband staan met deze locaties.

De ingang op de afbeelding in De Prins

In het verleden lagen onder de ruïne Lichtenberg meerdere ingangen. Helaas is dit nu net het gebied, waar de voorlopers van de ENCI rond 1915 hun afgravingen begonnen. Het is dan ook alleen maar via overlevering,

FIGUUR 2: Deze prentbriefkaart is ten bate van het honderd jarig bestaan van de harmonie Sint Pieter door het uniformencomité in 1989 opnieuw uitgegeven. Het onderschrift luid: Nekami-groeve 1925. Mijns inziens is dit fout en handelt het zich hier om de ingang van Lichtenberg. Van hieruit daalde het spoor richting het chalet Lichtenberg (eigen collectie).

oude foto's en oude prentbriefkaarten mogelijk om een beeld te vormen hoe het landschap eruit gezien moet hebben.

Uit oude prenten blijkt in ieder geval, dat ten zuiden van de ruïne Lichtenberg tot het kasteel Caestert een tiental ingangen hebben gelegen. Maar de ingang uit het artikel in De Prins lag iets ten noorden lag van Lichtenberg, ongeveer onder de huidige schapenwei. Ik zal mij in dit artikel dan ook beperken tot de ingangen ten noorden van de ruïne Lichtenberg.

Oppervlakkig gezien lijkt de ingang, zoals te zien is op *figuur 1*, op de Zonnebergingang, voordat hij door een betonnen staketsel van al zijn charme werd beroofd. Maar het is niet de Zonneberg. Op de foto is namelijk nog *nét* een stukje spoorrail te zien en ligt er een bak van een transportwagon op zijn kop naast de ingang. Via de ingang van de Zonneberg heeft echter nooit een mergeltransport per spoor plaats gehad. Daarnaast zou de hoek, van waaruit deze foto genomen is, bij de Zonneberg zo goed als onmogelijk zijn geweest. Ook de uit (mergel?)blokken gemetselde muur achter de houten poort kwam niet voor in de ingang van de Zonneberg.

We weten dat in de hoek onder de ruïne Lichtenberg een ingang heeft gelegen. Deze ingang werd de Lichtenbergingang genoemd en het is bekend dat hij gebruikt werd voor het transport van "losse" mergel. Op diverse oude prentbriefkaarten van de ruïne Lichtenberg en haar omgeving is het transportspoor, dat nog net te zien is op *figuur 1*, goed te zien. Daarom ben ik er dus zo goed als zeker van dat de ingang, die bij Lichtenberg lag de afgebeelde ingang in het artikel in De Prins was.

De winning en het vervoer van losse mergel

Het transportspoor liep ondergronds via één van de langste rechte gangen in het Slavante gangenstelsel, de zogenaamde IJzeren weg, naar een gedeelte aan de westzijde van het Sint Pietersberg gangenstelsel, dat bekend stond als "de Mingel". Een gedeelte van het stelsel "de Mingel" was 17e eeuws, maar het nieuwe gedeelte werd rond 1900 ontgonnen. Door deze lange gang liep later ook nog een elektrische leiding, opgehangen aan ijzeren haken, naar de ondergrondse ontginningen. Deze in de pilaren bevestigde haken gaven de IJzeren weg zijn karakteristieke

FIGUUR 3: *Ondergrondse mergelontginning. Deze afbeelding is waarschijnlijk op het einde van de IJzeren weg gemaakt (uit: De Sint Pietersberg, Maastrichts silhouet).*

aanblik. Vóór ruwweg 1910 was het Frans de voertaal in Maastricht en Sint Pieter, zeker bij de goeude burgerij. In het Frans heet een spoorweg un chemin de fer, een ijzeren weg. Het is dus duidelijk hoe deze gang aan zijn naam kwam.

De kiepkarren, waarin de mergel werd vervoerd, werden getrokken door paarden (de kleine, maar sterke paarden van het Ardenner ras) of geduwd door mankracht. Ongeveer een jaar lang heeft over dit smalspoor zelfs een stoomtreintje gereden. Eenmaal buiten aangekomen rolden de karretjes bergafwaarts richting het chalet Lichtenberg, waar het spoor eindigde. Daar was een stortinrichting, waar de mergel via een stortgoot de helling werd afgestort en in schepen werd geladen, die in het kanaal Luik - Maastricht lagen.

De eigenaar van onder andere het Slavante stelsel was Edmond Crets, die rond 1889 begon met het ondergronds ontginnen van kalkmergel. Eerst volstond het verzamelen van de losse mergel, die achtergebleven was bij het blokbreken, maar al snel ging men over op ondergrondse ontginningen. Deze kalkmergel vond hoofdzakelijk aftrek in de glasindustrie en landbouw. Edmond Crets was behalve eigenaar van het chalet Lichtenberg en de ruïne Lichtenberg ook de opdrachtgever voor het aanleggen van de Koningin Wilhelminaweg. Deze markante weg, met zijn bekende tunnel (eigenlijk waren het twee kort achter elkaar liggende tunnels) werd op 16 juli 1903 geopend door koningin Wilhelmina. De ongeveer drie meter brede weg was in de massieve mergel uitgehouwen en voerde vanaf het kanaal zo'n 200 meter steil in zuidelijke richting omhoog en bereikte, na een bocht van 180 graden gemaakt te hebben, via de twee tunnels het chalet Lichtenberg. Hij was bedoeld om het chalet makkelijker bereikbaar te maken voor kar en paard en de in opkomst zijnde automobielen. Maar eigenlijk was het gewoon een verkapte vorm van mergelwinning.

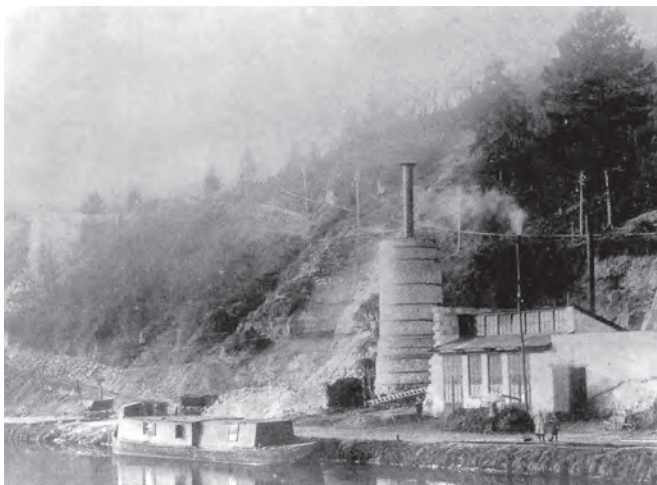
FIGUUR 4: Gezicht op de ruïne Lichtenberg. Op de voorgrond is het naar rechts stijgende smal-spoor te zien met links, klaar voor het transport, een stapel mergelblokken. Ter hoogte van de mergelblokken was ook stortplaats voor de losse mergel. In het midden is de Wilhelminaweg met haar beroemde tunnel te zien. Het pad dat halverwege de afbeelding naar rechts verdwijnt is de zogenaamde Ezelenweg. Dit pad liep naar de hoeve Lichtenberg (collectie John Hageman).

In 1917 ging Crets een contract aan met de Nationale Kalkmergel Maatschappij (NAKAM). De NAKAM had een Portland cementfabriek in Utrecht en transporteerde de kalkmergel met schepen over het kanaal Luik - Maastricht richting het noorden. Door dit contract komen de ondergrondse ontginningen pas goed op gang, met alle gevolgen van dien, want in 1917 vonden er enkele kleinere instortingen plaats. Deze instortingen ontstonden door de nietsontziende ontginningen, waarbij in de hoogte zoveel mergel werd weggenomen, dat op verschillende plaatsen het dra-

FIGUUR 5: Het Kanaal Maastricht-Luik omstreeks 1910. Op de voorgrond café Ogg met erboven nog nét het chalet Lichtenberg in beeld. Aan de linkerzijde is het begin van de Wilhelminaweg te zien met vlak ervoor de mergelhoop, afkomstig van de hoger gelegen stortplaats. Vanaf deze plaats werd de losse kalkmergel in schepen verladen. Het café Ogg moest net als café de Roode Haan, wijken voor de mergelindustrie en werd in 1962 gesloopt. Het café lag ongeveer op de huidige parkeerplaats beneden aan de weg naar Slavante. Uiteraard kon men vanuit hier ook "de wereldberoemde grot" bezoeken. Frans Ogg verzorgde tijdens de winterperiode zijn rondleidingen vanuit zijn café en in de zomer vanuit het chalet Lichtenberg (collectie Erik Lamkin).

gende dak zo dun werd dat het instortte. Staatstoezicht op de Mijnen sprak van roekeloos gedrag en reikte maar liefst dertig voorschriften uit aan de NAKAM. Het ontbreken van vakkennis was niet vreemd als men nagaat dat in het eerste jaar het personeelsbestand toenam van vier naar tachtig man. In 1919 werd de NAKAM wegens gebrek aan kapitaal opgeheven.

FIGUUR 6: Het kanaal Maastricht-Luik omstreeks 1916. De NAKAM heeft een loswal en een kalkoven gebouwd.

De Roode Haan

In de tekst bij de foto in weekblad De Prins werd al gesproken over de Roode Haan.

De Roode Haan was een herberg, die iets ten zuiden van de ruïne Lichtenberg aan het kanaal Luik-Maastricht lag. Deze herberg moet vroeger een bekende pleisterplaats zijn geweest want de naam “Roode Haan” duikt in diverse oude publicaties op. Gebouwd is het pand in 1717, niet lang erna moet het een herberg zijn geworden, maar het is zover ik kon nagaan niet bekend vanaf welke datum. De herberg had een speciaal logement voor de voermannen of passagiers van de trekschuiten, die de Maas bevoeren. Naast de herberg bevonden zich stallen voor de lastdie-

ren. Haar naam dankte ze aan de vele bloederige hanengevechten, die er werden gehouden.

De herberg genoot grote bekendheid in Sint Pieter en omgeving, vooral door het lekkere koele bier dat hier werd geschonken. Dit bier werd bewaard in een kelder, uitgehouwen in “de berg” en was dus altijd lekker koel. Voor veel Maastrichtenaren was het een geliefd doel om naartoe te wandelen op een zondagmiddag en de bekende Maastrichtse sociëteit Momus werd in de Roode Haan opgericht. Ook de toenmalige berglopers kenden de Roode Haan, getuige enkele opschriften in de Sint Pietersberg.

Een honderdtal meters zuidelijker lag nog een herberg, genaamd “De Roode Hen” (hoen). Ook dit was een bekende herberg. Beide herbergen zullen, gezien de vele ingangen die boven deze herbergen lagen, een belangrijke rol hebben gespeeld als ontmoetingsplaats van (ondergrondse) smokkelaars. Helaas is er over deze tweede herberg erg weinig bekend.

Wél is bekend dat de Roode Haan in 1946 werd gesloten en kort erna ten prooi viel aan de slopershamer. De herberg moest wijken voor de fabrieksuitbreiding van de ENCI.

Opgeblazen verbinding

Ten tijde van de Eerste Wereldoorlog waren bijna alle ondergrondse verbindingen richting België door leeggestorte aardpijpen versperd. Men kon ondergronds niet meer via Slavante naar het Zuidelijke gangstelsel lopen. De enige mogelijkheid was om via de uitgang ter hoogte van Lichtenberg naar buiten te gaan en even verderop weer via een ingang achter de Roode Haan zijn ondergrondse wandeltocht voort te zetten. De ingang moet op de “punt” onder de ruïne Lichtenberg hebben gelegen en stond bekend als zeer schilderachtig. Ondanks dat mij enkele afbeeldingen van ingangen uit deze omgeving bekend zijn,

FIGUUR 7: Het café de Roode Haan al helemaal omsingeld door de ENCI gebouwen. De laatste dagen van de Roode Haan zijn geteld (uit: 70 jaar ENCI, van mergel tot cement).

kan ik niet met zekerheid zeggen welke de juiste is. Een onderzoek hiernaar loopt nog.

In dit gedeelte van het Zuidelijk gangenstelsel, dat nu door de vele instortingen en leeggestorte aardpijpen een op zichzelf staand stelsel was geworden, kon men met enige moeite nog de verbinding met de gangen, die aansluiting met Caestert hadden, bereiken. De Bruijn beschrijft dit gedeelte in zijn bekende artikel over temperatuurmetingen in de Sint Pietersberg in het tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, januari 1903 (pag.7): *“Even voorbij de openingen achter de herberg de Roode Haan aan het kanaal, vormt een enkele gang de enige verbinding met de verderop gelegen groeve, en deze is nog*

FIGUUR 8: De genietroepen tijdens het ondergrondse bivak (collectie Wil Lem).

op meerdere plaatsen bijna dichtgefallen; zand en grint, vormen daar heuvels, die bijna tot aan de zolder reiken” (Wanneer deze situatie is ontstaan is niet met zekerheid te zeggen; De Bruijn beëindigde zijn onderzoek “in het veld” in 1897, maar publiceerde pas in 1903).

Dit gebied werd de Kiezelbergen genoemd. In dit stelsel was er één doorgang verder naar het zuiden via een in een gang leeggestorte doline. Dit was nog de enig overgebleven verbinding. Ondanks dat de gang zo’n 3,30 meter breed en meer dan acht meter hoog was, was de opening ter hoogte van de doline maar een meter hoog en gemiddeld 0,75 meter breed (van boven $\pm 1,25$ meter en van onderen $\pm 0,25$ meter). Deze opening was ooit dichtgemaakt door een muur van mergelblokken, maar was later weer opengebroken.

Ten tijde van de Eerste Wereldoorlog vonden er ondergronds veel illegale grensoverschrijdingen plaats en het gangenstelsel werd veelvuldig gebruikt voor het transporteren van smokkelwaar naar België. Hoofdzakelijk werd er aan de Duitse bezetter in België geleverd. Er stond een Duitse wachtpost bij de Caestert ingang en als er een smokkelaar opdook werd deze met zijn handel naar de Duitse commandant, die in het kasteel Caestert huisde, gebracht en werd hij voor zijn smokkelwaar betaald. De Duitse troepen hadden namelijk grote tekorten en waren grotendeels aangewezen op zelfvoorziening. De smokkelaars werden dan ook goed ontvangen en de Duitsers vormden dan ook de belangrijkste bron van inkomsten.

Deze activiteiten werden veelvuldig in de pers besproken en behoorlijk opgesmukt. Ze trokken ongewild de aandacht van de autoriteiten. Het Nederlandse militaire gezag wilde natuurlijk grip krijgen op de illegale ondergrondse grensoverschrijdingen en hier een einde aan maken, want Nederland was tenslotte neutraal. In 1916 werd dan ook besloten om deze verbindingen voorgoed onbruikbaar te maken. Volgens het blad "Het leven geïllustreerd" van 6 februari 1917 zag men maar een mogelijkheid het ondergrondse gevaarlijke verkeer stop te zetten. Een detachement van het Depot Genietroepen, bestaande uit één sergeant, één korporaal en vijf soldaten kreeg dan ook opdracht om deze ondergrondse verbindingen door middel van springstoffen te laten "springen". Tijdens het onderzoek naar de beste manier om dit te doen bleek al snel dat het niet om één ingang ging, maar om drie ingangen, die verbinding hadden met België. Men kwam tot de conclusie dat het gemakkelijkst was om alle drie de ingangen op te blazen. Gelukkig voor de berglopers was de eigenaresse van één van de ingangen, de ingang achter de Roode Haan, in het buitenland en dus niet bereikbaar, zodat er geen vergunning kon worden afgegeven voor het opblazen van die ingang. Maar eigenaar

FIGUUR 9: Met een carbidlamp wordt de verbinding bekeken waardoor, volgens de schrijver van het artikel, de smokkelaars tijdens hun tocht moesten doorkruipen (collectie Wil Lem).

Crets, die het gebied even voorbij de ingang exploiteerde en waarvan de eerder genoemde kiezelbergdoorgang op zijn "terrein" lag, verleende "zonder enig voorbehoud" toestemming om deze doorgang op te blazen. Dit gebeurde door middel van 16 boorgaten in het plafond gevuld met springstoffen. Hiervoor werd 14,4 kilogram springstoffen, Amerikaanse springgelatine, gebruikt. Door de ontploffing werd het beoogde doel snel bereikt en behalve dat het plafond instortte, stortte ook de doline nog verder leeg, waardoor de opening volledig werd afgesloten en de doorgang naar het zuiden was onderbroken. Dit gebeurde in november 1916. Maar de ingang achter de Rode Haan zelf en daarmee de bereikbaarheid van het achter liggend gangenstelsel richting Slavante bleef gehandhaafd.

10

Naast de Kiezelbergdoorgang werden voorbereidingen getroffen om ook twee andere ingangen, die verder zuidelijk lagen en een verbinding met België hadden, op te blazen. Er werd uiteindelijk maar één ingang opgeblazen. Helaas heb ik wel een beschrijving van de werkzaamheden, de berekeningen en zelfs een plattegrond, maar ik weet niet waar deze ingang precies heeft gelegen. Waarschijnlijk een heel stuk zuidelijker van de hiervoor besproken ingangen ten noorden van Lichtenberg en daarom deze tweede ingang niet in deze beschrijving opgenomen.

Van het opblazen van de derde ingang werd afgezien. Hij lag achter het douanekantoor, op korte afstand van de Nederlands - Belgische grens, waardoor het bewaken geen probleem opleverde. Ook ging men ervan uit dat er, zo dicht bij het douanekantoor, geen gebruik van deze ingang zou worden gemaakt door de smokkelaars, want het had geen zin om zo kort bij de grens zijn tocht ondergronds voort te zetten. Dat dit nog de enige ingang op Nederlands grondgebied was, waardoor men het zuidelijke gangenstelsel kon betreden, zal zeker een rol in de beslissing hebben gespeeld. Na deze militaire acties was een ondergronds passeren

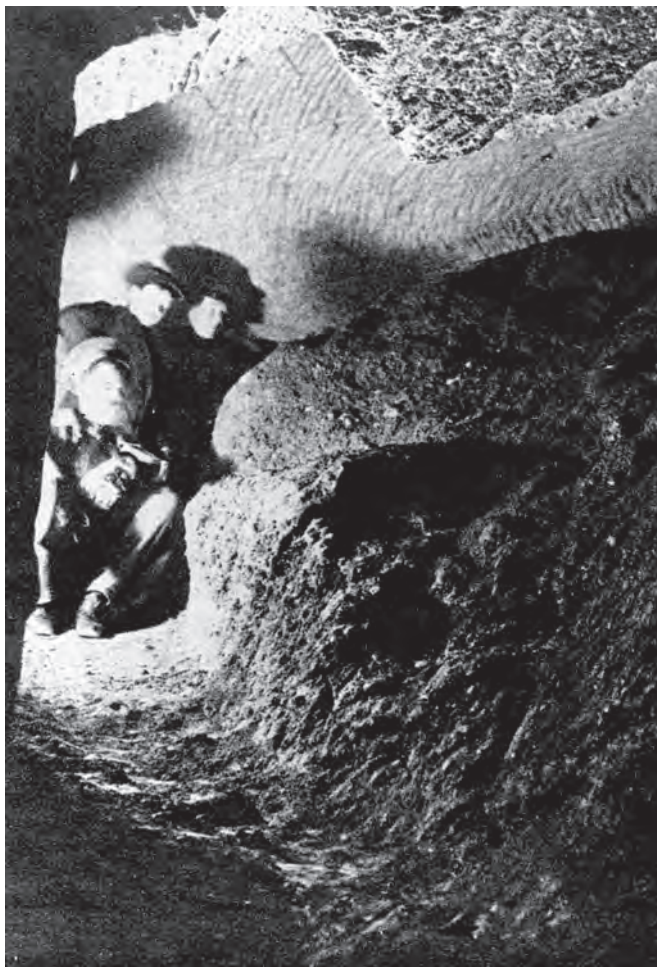

FIGUUR 10: Het opblazen van de verbindingen in voorbereiding (collectie Wil Lem).

van de grens een tijd lang niet meer mogelijk, want het door Ir. D.C. van Schaik in zijn boek De Sint Pietersberg beschreven Smokkelgat is pas van latere datum.

Het van noord naar zuid doorkruisen van de Sint Pietersberg was in deze periode (de eerste twee decennia van de vorige eeuw) een relatief begrip, want in het noorden hadden grote instortingen plaatsgevonden waardoor het Noordelijke gedeelte een op zichzelf staand stelsel was geworden. Het Padvindersgat is van latere datum, waarschijnlijk in de tweede helft van de twintiger jaren van de vorige eeuw.

En tussen de Zonneberg en Slavante waren de verbindingsgangen toen ook al afgesloten door muren. Deze muren waren gemaakt door de elkaar beconcurrerende exploitanten van Slavante en Zonneberg, die elk

hun eigen rondleidingen aanboden en niet wilden dan de concurrentie gebruik maakte van hun bezienswaardigheden. Zo kon men kiezen uit een rondleiding in Slavante óf Zonneberg; beide stelsels hadden hun eigen “museum” en andere bezienswaardigheden. De muren lagen ongeveer op dezelfde plaats als waar nu de zogenaamde ENCI-muren het restant van het Slavante stelsel scheiden van het Zonneberg stelsel en worden o.a. door De Bruin reeds uitvoerig beschreven. Bory de St. Vincent meldt ze ook in zijn Onderaardse reis of beschrijving van het plateau van Sint Pieter bij Maastricht. Hieruit blijkt dat deze scheidingen al van ver voor 1820 dateren.

Het Smokkelgat

Het ongeveer 4 meter lange, 80 cm hoge en 60 cm brede Smokkelgat vormde de verbinding van het Slavantestelsel naar het zuidelijke gedeelte. Het Smokkelgat werd rond 1918 in het grootste geheim gegraven om, na het opblazen van de Kiezelbergverbinding, weer een ondergrondse verbinding met het zuidelijke deel en dus ook België te hebben. Onder andere een van de toenmalige gidsen, Colen, was bij de aanleg van deze verbinding betrokken. Iets wat natuurlijk niet vreemd is, want de toenmalige gidsen vulden hun inkomsten graag aan met opbrengsten van smokkelwaar. En ze kenden het labyrint op hun duimpje, want zij wisten precies waar zij moesten graven. Iets wat gezien de grilligheid van de gangenstelsels en de grote afstand vanaf de ingangen als een bijzondere prestatie mag worden gezien.

Het smokkelgat lag goed verborgen, want aan de noordzijde, waar de doorgang hoog in de wand zat, camoufleerde een zinken plaat, die met menie en mergel was bestreken, het gat. Ook had Colen een sleuf in

FIGUUR 11: De Kiezelbergdoorgang met rechts de doline.

de wand gemaakt waarin een ijzeren ladder lag om het gat te bereiken. Uiteraard was deze sleuf ook gecamoufleerd.

Van Max Wijnen heb ik een handgeschreven verslag gekregen van één van de gidsen, Montulet, die beschrijft dat, nadat Colen in het café zijn mond had voorbij gepraat, hij lange tijd naar de verbinding heeft gezocht. Tijdens een pauze heeft hij zelfs zittende op een richel onder het smokkelgat zijn boterhammen opgegeten zonder te weten dat hij naar de doorgang zat te kijken. Door toeval vond hij uiteindelijk pas in 1928 de doorgang vanaf de zuidzijde.

Montulet schrijft in zijn verslag dat Slavante en het Zuidelijk gangenstelsel door een massieve wand van ongeveer vier meter dik van elkaar gescheiden waren. Om aan de andere zijde van de wand te komen gebruikten zij de ingang van Caestert. Hieruit kan dus de conclusie worden getrokken dat de andere ingangen rond 1920 niet meer in gebruik waren. Volgens Montulet liep deze massieve wand van de zuidwest hoek, ongeveer van onder “de Pruis” tot aan de oosthelling, waar de kiezelbergen waren. Het zou een ononderbroken wand zijn geweest, hij is hier zeer stellig over. Gezien zijn grote bekendheid met de gangenstelsels en zijn ervaring als bergloper en gids (daarnaast heeft Montulet samen met Ir. Frey in de periode 1924-1928 opmetingen in het Zuidelijkste gedeelte gedaan) twijfel ik hier niet aan. Montulet schrijft deze scheiding tussen Slavante en het Zuidelijker deel toe aan een erfscheiding. Montulet spreekt in zijn verslag nooit over het Zuidelijk stelsel, maar over Caestert. Alles achter de “wand” was voor hem Caestert. De naam Zuidelijk gangenstelsel wordt pas later door Ir. van Schaik geïntroduceerd. Het Smokkelgat verloor in 1955 haar betekenis door de voortschrijdende afgravingen van de cementindustrie. In 1957 verdween het tenslotte helemaal waardoor een ondergrondse wande-

12

FIGUUR 12: De Mussenberg met de grotwoning. De tunnel maakte een bocht naar links en eindigde *nét* voor de muur die links op de afbeelding is te zien. Dit is de muur die Slavante-goed ommuurde, en nog steeds in gerestaureerde vorm bestaat (collectie Luck Walschot).

ling vanaf het Fort Sint Pieter naar de Caestert uitgangen voorgoed tot het verleden behoorde.

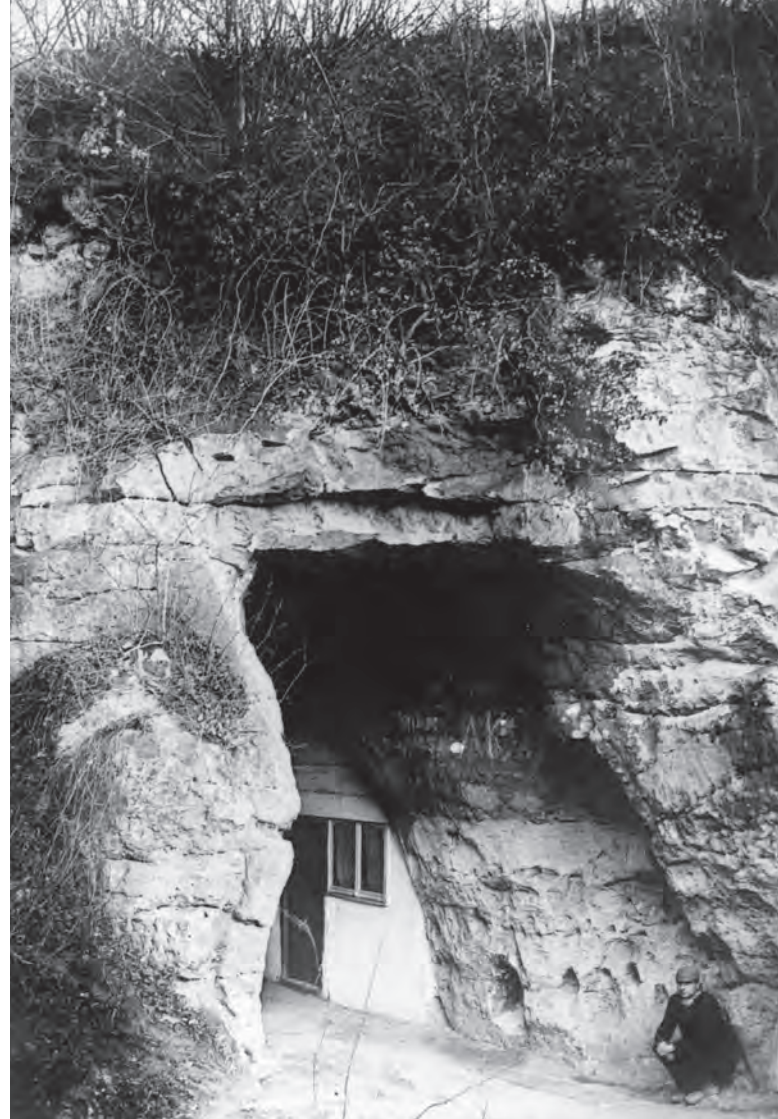
Mussenberg

Achter het chalet Lichtenberg, in vogelvlucht zo'n tweehonderd meter van de Lichtenberg ingang, lag de bekendere Slavante ingang. Deze ingang is bij het grote publiek vooral bekend door de rondleidingen, die vanaf daar vertrokken. Om deze ingang te bereiken moest men, net als

op de Wilhelminaweg, door een korte tunnel, de Mussenberg genaamd. De Mussenberg was een vrijstaande kalksteenformatie en lag *nét* achter het chalet Lichtenberg. In deze tunnel was een kleine woning waarin een van de gidsen woonde, die de rondleidingen door het Slavante stelsel verzorgde. Deze tunnel is al te zien op een prent uit 1670. Rond 1911 stortte een deel van de tunnel in en het restant werd later bij de aanleg van het ENCI-talud verwijderd. Waarschijnlijk was erosie de oorzaak van de instorting. Het grotwoninkje bestaat echter nog steeds en wordt momenteel als tuinschuurtje gebruikt door de bewoners van de ENCI directeurswoning. Het grotwoninkje werd lange tijd bewoond door een berggids en zijn gezin. Op veel afbeeldingen staan de bewoners, de familie Janssen, dan ook afgebeeld met hun flambouwen. Vooral de struise mevrouw Janssen staat vaak op afbeeldingen van de Mussenberg. Zij was ook berggids. De Mussenberg stond ook bekend om de feestdissen, die in de tunnel aan bijzondere bezoekers werden aangeboden.

De oude ingang van Slavante lag pal achter de Mussenberg, even voor de huidige trap naar het bergplateau achter het Casino Slavante. Als men de beroemde Slavantegrotten wilde bezoeken, moest men door de Mussenberg tunnel en langs de grotwoning. Deze werkte dan ook als een natuurlijk loket. Vanaf dit punt vertrokken eeuwenlang de gidsen met hun rondleidingen. De prijs voor een rondleiding was erg duur, want volgens een ANWB gids uit 1916 betaalde men twee gulden voor de eerste persoon en vijftig cent voor elk volgend persoon van de groep. Dit was veel geld en de rondleidingen waren dus alleen weggelegd voor de welgestelden. Ook over deze ingang is niet zo heel veel bekend, *wél* over het achterliggende gangenstelsel, Slavante. De Slavante ingang stond in die tijd bekend als “de drei looker”. Ook werd

FIGUUR 13: De grotwoning in de Mussenberg (collectie Luck Walschot).

FIGUUR 14: *Café-eigenaar en berggids Frans Ogg poseert trots voor de ingang (collectie Luck Walschot).*

de naam “de drie poorten” wel eens gebruikt. Helaas verloor de ingang door de afgravingen van het Slavante stelsel steeds meer aan betekenis. Uiteindelijk werd de toeristenexploitatie zelfs verlegd naar de Zonneberg. De ingang verdween onder het ENCI-talud, dat werd aangelegd om de eerste dagbouwontginningen af te werken. De laatste restanten van deze ingang zijn midden jaren zeventig van de vorige eeuw door de ENCI opgeblazen, nadat twee kwajongens van binnenuit het gangenstelsel van Slavante de ingang probeerden open te graven.

Loopgraven

Dat men via het gangencomplex rechtstreeks bij de Duitse loopgraven kon komen zullen we maar met het bekende korreltje zout nemen. Men kon hooguit in het Caestertbos een Duitse wachtpost tegen het lijf lopen. Wél bezochten veel Maastrichtenaren tijdens de Duitse inval in België de hellingen tussen de ruïne Lichtenberg en Caestert. Van hieruit had men een prima zicht op de Duitse troepenbewegingen.

Tot slot

Ondanks dat dit artikel voor een groot deel over het bovengrondse gaat, hebben de besproken items een grote rol gespeeld in de ondergrondse geschiedenis van de Sint Pietersberg.

Uit de vele krantenartikelen uit de periode 1900-1940, die ik tijdens de zoektocht naar materiaal voor dit artikel ben tegengekomen, blijkt dat ook toen de protesten tegen het afgraven van dit stukje natuurschoon hevig waren. De geschiedenis heeft uitgewezen dat deze protesten weinig invloed hadden op de besluitvorming. De economische belangen én het niet afhankelijk willen zijn van buitenlandse cementleveringen waren belangrijker. Er is dus niet veel veranderd.

Het gebied van Lichtenberg tot Caestert met haar tientallen ingangen mag als een van de interessantste gebieden van de Sint Pietersberg worden gerekend. Waarschijnlijk bevonden zich hier door het dagzomen van de mergel de oudste ondergrondse ontginningen. Helaas viel dit gebied als eerste en lang voor Ir. van Schaïk en anderen hun inventarisatie begonnen, ten prooi aan de stalen kaken van de graafmachines. Het zal vaak gissen blijven hoe het er werkelijk uitzag. In een toekomstig artikel zal ik proberen een tip van de sluier te lichten.

Met dank aan:

Peter Jennekens, voor het geven van het krantenknipsel dat de basis vormt van dit artikel.

Max Wijnen, voor het geven van achtergrondinformatie, foto's, knipsels en héél veel tips.

Wil Lem, voor het ter beschikking stellen van afbeeldingen.

John Hageman, voor zijn afbeeldingen en zijn tijd.

Erik Lamkin, voor zijn afbeelding.

Luck Walschot, voor het zonder terughoudendheid ter beschikking stellen van enkele zeldzame afbeeldingen.

Drukkerij Bern. Claessens b.v. te Sittard voor het scannen van het beeldmateriaal.

Jo Morreau, voor zijn afbeelding.

Ton Breuls, voor het engelengeduld.

BRONNEN

Max Wijnen: een bijna niet te evenaren bron van feiten en weetjes over de Sint Pietersberg en haar omgeving.

Het leven geïllustreerd, 12e jaargang, nr. 6. 1917.

70 jaar ENCI, van mergel tot cement, 1926 - 1996. A. Niesten.

Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap. Nr.1, januari 1903. F. de Bruijn.

Het afsluiten van gangen en toegangen in den Sint Pietersberg nabij Maastricht. J.F. Boekholt, Kapitein der Genie. Uit De militaire spectator, tijdschrift voor het leger in Nederland en dat in de overzeesche bezettingen. 86e jaargang no. 1. Januari 1917.

Onderaardse reis of beschrijving van het plateau van Sint Pieter bij Maastricht. Bori de Saint-Vincent. Vertaald door F. Brouner.

Diverse handgeschreven ooggetuigenverslagen. Bron: Max Wijnen.

Sint Pieter in oude ansichten deel I&II. Werkgroep Oud Sint Pieter.

Philippe van Gulpen, chroniqueur met pen en penseel. Lou Spronk.

Natuurlijke historie van den St. Pieters berg bij Maastricht door Faujas St. Fond. vertaald door J.D. Pasteur.

De calepin van oud Sint Pieter, deel I,II & III.

De Sint Pietersberg een intercultureel erfgoed. P. Wijnands.

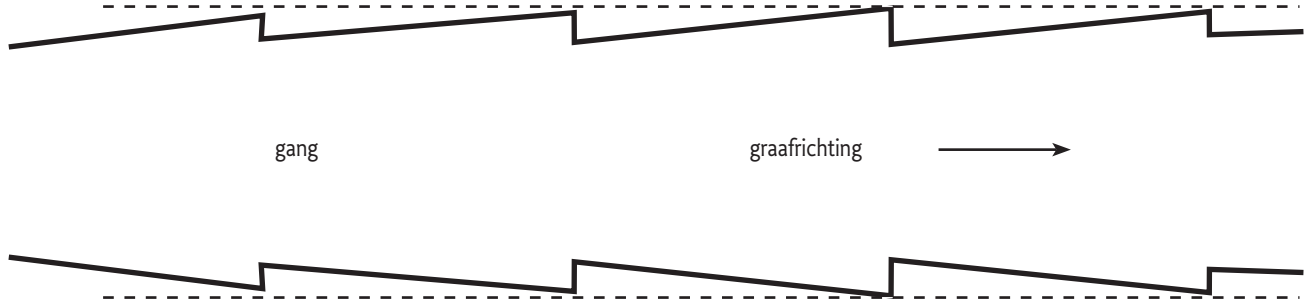
Sint Pietersberg, Maastrichts silhouet, deel 5. J.Kamphoven.

Mergel gebroken. Luck Walschot.

Nota betreffende de betekenis van het Zonneberggangenstelsel in de St. Pietersberg, maart 1966. Provinciale waterstaat in Limburg.

Sint Pieter, vroeger en nu, deel I.

De Sint Pietersberg, Ir. DC. van Schaïk e.a.

De graafrichtingen van de bovenste ontginningsfase van de Caestertgroeve

M.I.M.A. WIJNEN, ADELBERT VAN SCHARNLAAN E17, 6226 EH MAASTRICHT

Inleiding

Bij het onderzoek naar de ontginningsgeschiedenis van de mergelgroeven speelt de graafrichting een belangrijke rol. Aan de hand van de richting, waarin de blokbrekers gedurende eeuwen de mergelblokken uit de wanden zaagden en kapten, kan informatie verkregen worden over het ontstaan van de uitgebreide labyrinten van de Limburgse mergelgroeven.

Kenmerken van de graafrichting

De graafrichting op wanden en plafonds is aan de hand van een drietal verschillende kenmerken te herkennen.

Allereerst is dat de verkanting, het naar voren verspringen van de mergelwand. Bij de winning van een nieuwe serie blokken plaatste de blokbreker links of rechts in het werkfront zijn zaag langs de wand. Om bewegingsruimte voor zijn handen te houden, was hij genoodzaakt altijd enigszins inwaarts te zagen, waardoor een soort verkanting in de wanden ontstond. De gangen in het gesteente werden door de verkantingen niet smaller, maar bleven hun normale breedte behouden [figuur 1].

Valt strijklicht langs een wand op de uitstekende verkantingen, dan zijn deze duidelijk waarneembaar en wijst de lichtbundel in de richting, waarin de ontginning heeft plaatsgevonden [de pijlrichting in figuur 1].

Een tweede kenmerk van een graafrichting zijn de kap- of slagsporen langs het plafond. Bij het gebruik van een soort hak, dissel of bigkel aan een steel zullen de slagsporen halfcirkelvormig zijn. Een beitel op een bergboom geplaatst laat rechte hak- of kapsporen na. De rechte

17

of ronde vorm van de sporen langs het plafond is afhankelijk van de gebruikte ontginningstechniek. Over deze verschillende technieken zijn door meerdere onderzoekers publicaties geschreven (zie onder andere de literatuurverwijzingen 1 t/m 11) en deze worden derhalve hier niet nader behandeld.

De insteek van de dissel of de beitel kan uiteraard alleen maar plaatsgevonden hebben vanuit de ruimte, waarin de blokbreker zich bevond, waardoor men uit de slagsporen de graafrichting kan aflezen.

Het derde kenmerk van een graafrichting is de driehoekige zaagsnede, die ontstaat bij het vrijmaken van het eerste blok in het werkfront. Bij deze techniek werd eerst de bovenkant van het blok langs het plafond weggekapt. Daarna werd in de ontstane gleuf een kleine zaag, de zogenaamde opzetzaag, ingezet. Bij dit zaagproces verloopt de zaagsnede steeds schuiner naar beneden. De resterende driehoek werd weggekapt. Zo ontstond op de wand een patroon van vierkoeken, waarvan één helft als een driehoek kassporen vertoont en de andere, bovenste helft een driehoekig glad zaagvlak is, waarbij de bovenste punt in de richting van de ontginning wijst [figuur 3].

Deze ontginningstechniek is niet altijd toegepast, waardoor de kenmerkende driehoeken dus ook niet overal worden aangetroffen. Dit in tegenstelling tot de twee eerste kenmerken (verkantingen en slagsporen), die welhaast overal in de mergelgroeven te herkennen zijn.

Het maken en lezen van de graafrichtingenkaart

De drie kenmerken zijn alle gebruikt om de gedetailleerde graafrichtingenkaart van de Caestertgroeve samen te stellen [voor figuur 2 zie losse

kaart]. Een eerder door Silvertant gepubliceerde graafrichtingenkaart (12) mist de gedetailleerdheid van mijn kaart, die steeds de graafrichting tussen twee pilaren weergeeft. Het lijkt gewenst om voor nadere studie van de ontstaansgeschiedenis van Caestert en andere groeven over zoveel mogelijk details van de graafrichting te beschikken.

De gangen in de Caestertgroeve zijn hoog en bijna overal zijn verschillende ontginningsniveaus vast te stellen. De voorliggende kaart geeft enkel de graafrichting aan van het bovenste (= eerste of oudste) ontginningsniveau. Dat zijn ook de graafrichtingen, waaruit in eerste instantie informatie over de ontginningsgeschiedenis kan worden geput. Immers bij het uitdiepen van de gangen was dat eerste oorspronkelijke ontginningsniveau reeds aanwezig.

Een enkele keer treft men aan de ene zijde van een wand een tegen-gestelde graafrichting aan dan aan de andere zijde van de wand. Dat kan gebeurd zijn bij het achteraf verbreden van een gang, waarbij in tegengestelde richting de mergelblokken gewonnen zijn.

Een kaart met enkel de graafrichting van de individuele gangen is bijzonder lastig leesbaar en geeft ook heel weinig informatie over de verhouding van de ontginningen ten opzichte van elkaar. Daarom is het noodzakelijk deze graafrichtingen te globaliseren tot een zogenaamde ontginningsrichting. Deze globale ontginningsrichting is op de kaart met grote grijze pijlen aangegeven.

Door met behulp van de C14-methode de roetvlekken van de blokbrekerslampjes langs deze ontginningsrichtingen te dateren, kunnen we de tijdsperiodes, waarin de groeve ontstaan is, nader bepalen. Dit onderzoek vindt op dit moment plaats.

Een verdere verfijning ontstaat door de doorbraken in kaart te brengen.

Bij het vaststellen van de ontstaansgeschiedenis zijn de plekken in de groeve, waar de graafrichting met elkaar botsen van bijzonder belang. Op de graafrichtingenkaart zijn deze doorbraken met een dunne of dikke rode streep gemarkeerd. In de Caestertgroeve is bij nauwkeurige analyse van de wanden en plafonds in en nabij de doorbraken soms de richting van de doorbraak duidelijk vast te stellen. Op andere plaatsen is de doorbraakrichting aan de hand van de sporen op plafonds en wanden niet te reconstrueren en dus niet te achterhalen. Het onderwerp lijkt interessant genoeg om nader te onderzoeken; immers de doorbraakrichting levert naast de roetdateringen interessante informatie op over de ontstaansgeschiedenis van het stelsel.

Ondanks dat een absolute datering middels C14 nog ontbreekt en dat niet alle doorbraken even eenduidig zijn, valt uit deze graafrichtingen-, ontginningsrichting- en doorbrakenkaart toch al een aantal zaken op te maken.

Bij **A** is de ingang van de Kasteelgroeve. Deze groeve is overduidelijk separaat ontgonnen van de rest van de Caestertgroeve. Daarom zijn de doorbraken ten noorden van deze Kasteelgroeve met de Caestertgroeve ook met dikkere rode strepen zijn aangegeven. Het zijn doorbraken van de ene groeve naar de andere. Deze doorbraken kunnen ontginningen verbinden, die decennia en mogelijk eeuwenlang gescheiden zijn geweest.

Bij **B** is de historische ingangszone van de Caestertgroeve. Deze ingangszone is herkenbaar aan de drie grijze pijlen, die all pal west de groeve voeren. Dit ingangsgebied is door latere instortingen nauwelijks meer te reconstrueren, alleen de huidige ingang is nog herkenbaar.

C markeert een gebied binnen in de groeve met meerdere instortingen. Juist op deze plaats vindt hoogstwaarschijnlijk een splitsing plaats van de ontginningsrichting. Ergens in deze instorting beginnen dan twee

lange rechte gangen, die beide parallel in de richting lopen.

Bij **D** is de gang weergegeven, van waaruit ontginning grotendeels uitgebreid in zuidelijke en westelijke richting. In zuidelijke richting is men gestoten op de kasteelgroeve.

Bij **E** is de noordelijke gang weergegeven, die zijn uitbreiding grotendeels in noordelijke richting heeft voorgezet. Deze ontginning is minder rechthoekig en systematischer dan de zuidelijke ontginning bij **D**.

Bij **F** botsen de zuidelijke en noordelijke ontginning. Dit is op de graafrichtingenkaart te zien aan de band van doorbraken en botsende graafrichtingen. Heel markant hierbij is dat van een aantal doorbraken is vast te stellen dat ze van zuid naar noord doorgebroken zijn, andere weer juist van noord naar zuid, terwijl ook van een aantal de doorbraakrichting niet is vast te stellen. Dit zou kunnen betekenen, dat deze beide ontginningen redelijk gelijk op verlopen zijn en soms de zuidelijke ploeg op de noordelijke ploeg stootte en soms andersom. De rechte lijn van deze doorbraken doet vermoeden, dat hier sprake is van een ontginningsafpraak, een zogenaamde concessielijn.

Ook is te zien dat de westelijke ingang Lemme de Weverskuil en de schacht bij het voetbalveld niets met de ontginning van de groeve te maken hebben, ze moeten daarom van latere datum zijn.

Ten slotte

Met mijn kaart wil ik op de eerste plaats de gedetailleerde graafrichtingen aangeven voor elk stukje gang van de Caestertgroeve. Ten tweede geef ik met grote pijlen de globale ontginningsrichting aan. Daarmee is de kaart een basis voor verder nader onderzoek van de ontginningsgeschiedenis van de Caestertgroeve met behulp van de C14-dateringsmethode.

De kaart en de gevolgde methodiek kunnen gebruikt worden voor de

constructie van graafrichtingenkaarten van andere groevestelsels. Ook is het mogelijk graafrichtingenkaart te maken van andere niveaus dan het oudste, bovenste niveau.

LITERATUUR

- 1 Sprenger, J., 1952. Mergel II: De Zuid-Limburgse mergel als bouwsteen. In: Katholiek Bouwblad, 19 juli 1952, no 22, pag. 349 – 351.
- 2 Wijngaarden, A., 1967. Ons Krijtland Zuid-Limburg III; de ondergrondse kalkgroeven van Zuid-Limburg. Wetenschappelijke Mededeling, no. 71, augustus 1967. Maastricht, Natuurhistorisch Museum.
- 3 Kleynen, A., Hillegers, H., 1976. Blokbreken, een uitstervend Zuid-Limburgs ambacht. Natuurhistorisch Maandblad 65, p. 12 – 17, 33 – 36, 42 – 49.
- 4 Grood, E., Hillegers, H., 1978. Van Pötsjesjoete en Ratnakke; techniek en gevolg van de onderaardse mergelwinning. Maastricht, Natuurhistorisch Museum.
- 5 Schaik, D. van, 1983. De Sint Pietersberg. Met een aanvullend gedeelte van 1938 – 1983. Thorn, Ef & Ef.
- 6 Bochman, H., Hillegers, H., 1984. Een oude blokbrekerstechniek, beschreven van de Cluysberg te Bemelen. SOK-Medelingen (1984), 4, p. 28 – 39.
- 7 Breuls, T., 1985. Blokbreken in Kanne; een beschrijving van enkele technieken. SOK-Medelingen (1985), 7, p. 13 – 18.
- 8 Diederer, J., 1989. De Gemeentegrot niet Romeins maar Romaans? SOK-Medelingen (1989), 3, p. 3 – 7.
- 9 Kelderman, P., 1994. Oudste gedeelten Gemeentegroeve te Valkenburg. SOK-Medelingen (1994), 22, p. 17 – 29.
- 10 Caris, J., 1996. Reconstructie van een winningsmethode in de Sint Pietersberg. SOK-Medelingen (1996), 25, p. 4 – 13.
- 11 Breuls, T., 1998. Het gereedschap van de blokbreker. SOK-Medelingen (1998), 29, p. 2 – 25.
- 12 Silvertant, J., 1999. Caestert; de genese van het gangenstelsel. Maastricht, eigen uitgave.

Figuur 2, Groeve Caestert: graafrichtingen oudste ontginning

losse bijlage

Coördinaten: Nederlands RD

(C) Kartering ondergrond: T. Breuls, Kanne (1983)
Graafrichtingen oudste ontginning: M. Wijnen, Maastricht (2005)
GIS bewerking: J. Orbons, Maastricht (2006)

Historische beeldvorming. Het oorspronkelijke aanzien van de mergelgroeven in de zuidelijke hellingrand van het Geuldal tussen Houthem en Meerssen

JACQUO SILVERTANT, AKERSTRAAT 14-C, 6221 CL MAASTRICHT

Inleiding

Langs de zuidhelling van het Geuldal loopt evenwijdig met de Geul de oude wandelweg van Valkenburg naar Meerssen. Ter hoogte van Houthem komen de mergellagen in steeds steiler wordende rotwanden aan de oppervlakte. Hier heeft men van oudsher de onderaardse mergelgroeven aangezet waarvan men ook tegenwoordig nog de vele ingangen kan zien. Toch is er veel verdwenen van het oorspronkelijke landschap waarin de groeven werden geopend. Vooral als gevolg van de dagbouwwinning van mergel in de eerste helft van de twintigste eeuw zijn veel ingangen, maar ook veel groeven verdwenen.

Lintontginning

De meeste groeven die in de zuidelijke hellingrand tussen Houthem en Meerssen gelegen hebben, waren niet erg diep. De blokbrekers hebben hier voornamelijk zogenaamde *lintontginningen* gehad. Lintontginningen kenmerken zich door geringe diepte van de ontginning, een relatief groot aantal ingangen ten opzichte van de oppervlakte van de groeve en het feit dat ze de hellingrand horizontaal volgen. De ontginningen waren vaak incidenteel en kleinschalig, de steen van slechte kwaliteit en men kampte voortdurend met geologische storingsen. Toch vormde dit blijkbaar geen belemmering voor de blokbrekers, er waren immers genoeg plaatsen waar men de schaarse winbare steen kon uithalen. Dit verklaart tevens waarom men liever enkele tientallen meters verderop in de helling een nieuwe ingang aanzette dan dat men de bestaande groeve door een storing heen heuvelinwaarts uitbreidde. In de loop van de tijd groeiden zo de vele kleine *boerengeriefgroeven* uit tot grotere gangenstelsels [*figuur 1*].

FIGUUR 1: Voorbeeld plattegrond van kleine groeven, die uiteindelijk één gangenstelsel vormen.

De groeven worden zo genoemd omdat er eigenlijk naar behoefte door plaatselijke boeren c.q. blokbrekers steen werd gewonnen en nooit echt voor grote bouwprojecten.¹

De oorspronkelijke hellingrand

Op oude foto's is goed te zien hoe de oorspronkelijke hellingrand er ooit moet hebben uitgezien. Opvallend is dat er ook al voor 1900 dagbouwwinning van mergel moet hebben plaatsgehad. Veel rotswanden vertonen gapende ingangen die op ontoegankelijke hoogte in de steile wanden liggen [figuur 2]. Tenzij deze gaten ontstaan zijn doordat men van binnen naar buiten heeft gewerkt, moet men concluderen dat de helling in vroeger tijden een meer glooiend verloop had waardoor men in staat moet

zijn geweest de bouwsteen via een karrenweg langs de helling omlaag te transporteren. Zo is een oorspronkelijke karrenweg in de winter nog steeds te zien in de helling naar de *Wolfdriesgroeve* (Van Wijngaarden 81, Walschot 62A-366)². *Figuur 3* laat de nog kale helling zien rond 1900. Hier is de karrenweg duidelijk te onderscheiden en ook is goed te zien hoe de helling ooit in een glooiing richting de Geul liep. Op plaatsen waar de rivier van oudsher dicht bij de helling liep, zijn de mergelformaties meestal vrij komen te liggen en zijn ze tot steile grillige wanden weg geërodeerd. Hier liggen doorgaans ook geen groeven, doordat het efficiënt transport van de stenen niet gerealiseerd kon worden [figuur 4]. Efficiënt transport was de doorslaggevende factor om ergens een groeve te openen.

Studentengroeve, Koepelgroeve en Bergske van Rosalie

De eerste grote rotswand met groeve-ingangen langs de wandelweg tussen Houthem en Meerssen is die langs de *Wolfdriesweg*. Tegenwoordig bevindt zich hier ondergronds het partycentrum *La Caverne de Geulhem*. Het gangenstelsel is een lintontginning, zoals die hierboven reeds beschreven staat en die bestaat uit de ontginningen van de *Studentengroeve* (Van Wijngaarden 86, Walschot 62A-358), het *Bergske van Rosalie* (Van Wijngaarden 84a, Walschot 62A-362a/b) en de *Koepelgroeve* (Van Wijngaarden 84, Walschot 62A-360). Op oude foto's van vóór 1900 is goed te zien hoe de oorspronkelijke helling door ontginningsactiviteiten werd teruggezet. Dagbouwwinning van mergel vanaf omstreeks de eerste wereldoorlog heeft de helling zijn huidige aanzien gegeven. Van de oorspronkelijke helling rest tegenwoordig niets meer. *Figuur 5* is zo een foto uit circa 1890. Te zien zijn de vele ingangen van de lintontginning (A), de restanten van de oorspronkelijk glooiende helling (B) en een oude karrenweg waarlangs de blokken vervoerd werden (C). Ook is er hier en daar losse mergel in dagbouw gewonnen (D).

FIGUUR 2: Oude ingang in rotswand.

De Rotswoningen

De meest ingrijpende verandering aan het oorspronkelijke landschap vond plaats daar waar vóór de jaren dertig van de vorige eeuw de oude rotswoningen lagen [figuur 6]. Reeds in vroeger tijden was daar de rotswand teruggezet als gevolg van dagbouwwinning van mergel. Hoog in de wand waren hier de ingangen naar onderaardse groeven te zien. Uitgaande van de resterende ontginningen achter het aangrenzende Somersplein vandaag de dag, kan met grote waarschijnlijkheid ervan uit gegaan worden dat de groeven in de wand met de rotswoningen van laat-middeleeuwse oorsprong waren. Over de winning van losse mergel is eigenlijk concreet niet al te veel bekend. Vooral niet wanneer het gaat om het Geuldal. Bekend zijn de grootschalige winningen van losse mergel in het zuidelijk deel van de Sint Pietersberg. Deze ontgin-

FIGUUR 3: Kale helling met restant karrenweg.

ningen stammen uit de achttiende en negentiende eeuw, toen de vraag naar zuivere kalk groot was. Met de intrede van het industriële tijdperk ontdekte men allerlei procédés waarin mergelzand of losse kalk werd gebruikt. De meest revolutionaire vinding op landbouwtechnisch gebied in die periode was wel de uitvinding van de kunstmest in 1875. Hiermee viel de relatie tussen het beschikbare akkerland en de grootte van de veestapel weg. Het gemiddelde boerenbedrijf was voor de bemesting van het land afhankelijk van de hoeveelheid mest die het vee produceerde.³ Overbemesting met dierlijke mest had daarnaast een verzuring van de grond tot gevolg. De katalyserende werking van mergel op een zure ondergrond, zoals de lössgronden, was al sinds Keltische tijden bekend, maar met de komst van kunstmest had men een methode ontwikkeld om industrieel een meststof te vervaardigen, waarbij relatief minder natuurlijke grondstof nodig was. Het gevolg hiervan was, dat men een groter

FIGUUR 4: Rotswand langs de Geul.

areaal landbouwgrond kon bemesten, hetgeen weer als gevolg had dat de agrarische productie toenam. Uiteindelijk had dit een positieve werking op de bevolkingsgroei en de algemene welvaart en daarmee dus ook op de economie. Misoogsten en hongersnood behoorden eindelijk tot het verleden. Het lijkt erop dat deze trend in Zuid-Limburg reeds eerder heeft ingezet. Verschillende bronnen uit het midden van de negentiende eeuw spreken over de agrarische welvaart in deze streken. De verklaring hiervoor zou natuurlijk kunnen zijn, dat mergel er van nature aanwezig is. De voornoemde methode was hier immers al lang bekend en beproefd. Wat dat betreft zou men een voorsprong gehad kunnen hebben op de rest van het land. Zoals gezegd werd mergel in zijn losse vorm al langer gebruikt om de gronden vruchtbaarder te maken. Men ziet dit vaak gebeuren na perioden van economische recessie, zoals oorlog of misoogsten, maar het dateren van een ontginning aan de hand hiervan is nog niet gelukt.

FIGUUR 5: Omgeving Studentengroeve en Koepelgroeve rond 1890.

Het antwoord op de vraag of mergelzand voorafgaand aan de achttiende eeuw ondergronds of met name in dagbouw werd gewonnen, blijft tevens onduidelijk.⁴ De winning van losse mergel heeft in Geulhem de gangenstelsels altijd beïnvloed. De laatste grootschalige ontginning in de jaren dertig van de vorige eeuw werd veel groeven tussen Geulhem en Meerssen fataal. Door hun geringe diepte zijn de meeste bij het afgraven van de hellingen volledig verdwenen.

Vlaberggroeve

Tijdens dit onderzoek werd steeds meer duidelijk dat veel mergelgroeven in de in dit artikel beschreven rotswanden in twee niveaus ontgonnen zijn [figuur 7]. Als gevolg van dagbouwwinning van mergel vanaf omstreeks de jaren dertig van de vorige eeuw is aanvankelijk

FIGUUR 6: Teloorgang van de rotswoningen.

FIGUUR 7: Ontginning op twee niveaus.

vooral het bovenste niveau afgegraven. In een aantal gevallen is het onderste niveau opgevuld geraakt met puin, afkomstig van het afgraven van het bovenste niveau. De plaats waar dit tegenwoordig nog goed te zien is, ligt ter hoogte van de *Bonsdalgroeve* (Van Wijngaarden 89, Walschot 62A-417). De oorspronkelijk boven de *Bonsdalgroeve* gelegen *Vlaberggroeve* (Van Wijngaarden 89e, Walschot 62A-348) vormde ooit het bovenste niveau van de groeve, die daar nog ter plekke aanwezig is. Helaas is de ontginningsrichting van dit niveau niet meer te achterhalen. Mogelijk werd ontgonnen vanuit een ingang aan de verderop gelegen holle weg, maar ook boven de *Bonsdalgroeve* ligt een ingang van waaruit ontgonnen kan zijn. Of de bovenste ontginning tegelijkertijd ontgonnen is met de onderste groeve is niet duidelijk. De helling is inmiddels door allerlei activiteiten zover terug gezet dat ook van de oude karrenweg geen spoor meer te vinden is.

FIGUUR 8: Omgeving Leraarsgroeve.

Leraarsgroeve

De *Leraarsgroeve* (Van Wijngaarden 91, Walschot 62A-413) is de laatste rotswand tussen Houthem en Meerssen, die hier besproken wordt. Het is niet helemaal duidelijk of de wand is terug gezet door winning in dagbouw. De oude karrenweg lijkt nog deels intact en geeft ook tegenwoordig nog toegang tot de groeve, hoewel het gebied om de groeve sterk door de moderne mergelindustrie is aangepast. Het is moeilijk om in dit gebied tegenwoordig een goed beeld te krijgen van het oorspronkelijke landschap [figuur 8]. Overal op de hellingen waaronder de groeve zich uitstrekt is winningafval en dekgrond gestort. Toch is het niet denkbeeldig dat ook hier de oorspronkelijke helling in een iets steilere glooiing verliep, zoals ook verderop richting Meerssen te zien is. Oude foto's bevestigen dit. Hierop is te zien dat de helling in ieder geval tot aan

de jaren dertig nog grotendeels intact was. Weliswaar valt oude dagbouw winning niet helemaal uit te sluiten, maar er is goed te zien dat tussen de Leraarsgroeve en de *Ravengroeve* (Van Wijngaarden 92, Walschot 62A-410) een holle weg liep waarlangs de blokken ongetwijfeld naar beneden werden vervoerd. Het laat dus ook zien dat de huidige aanblik van de rotswand grotendeels ontstaan is als gevolg van moderne dagbouwwinning. De ontginningen van de Leraarsgroeve en Ravengroeve zijn waarschijnlijk op deze plaats aangezet omdat de mergel hier van nature heeft gedagzoomd. Men hoefde hier niet veel moeite te doen om de winbare mergellagen te bereiken. De locatie en vooral oude foto's ervan zijn juist zo interessant, omdat de Leraarsgroeve en de directe omgeving ervan ons waarschijnlijk het beste beeld geven van het oorspronkelijke aanzien van de zuidhelling, zoals die er, op de meeste plaatsen waar ooit groeven werden geopend, eeuwenlang heeft uitgezien.

Conclusie

Een aantal zaken zijn opvallend met betrekking tot de hierboven besproken gedeelten van de zuidhelling tussen Valkenburg en Meerssen. Het is duidelijk geworden dat het aanzien van de hellingen grotendeels beïnvloed is door steenwinningsactiviteiten in dagbouw, die reeds vóór het jaar 1800 moeten hebben plaatsgehad. Vanaf de eerste wereldoorlog en op grotere schaal vanaf de jaren dertig van de twintigste eeuw werd de basis gelegd voor het huidige aanzien van de zuidhelling tussen Geulhem

en Meerssen. In de meeste gevallen lagen de onderaardse mergelgroeven in twee niveaus boven elkaar. Vooral de bovenste laag is door moderne dagbouw ontginning verdwenen. De moderne dagbouw was zó ingrijpend dat veel authentieke elementen van de laat middeleeuwse ondergrondse mergelgroeven grotendeels of zelfs volledig zijn verdwenen. Bij het maken van een reconstructie van het oorspronkelijke landschap zijn dit factoren, die de beeldvorming in belangrijke mate beïnvloeden. Oude foto's en veldwerk ter plaatse maken het mogelijk om toch die reconstructie te maken en een verantwoord beeld te krijgen van het historische gevormde landschap. Dit beeld kan helpen bij het vertalen van de huidige situatie in een historisch perspectief, dat nodig is voor het op de juiste manier interpreteren van de laatst overgebleven authentieke elementen van de middeleeuwse bouwsteenwinning, die nog kunnen worden aangetroffen.

NOTEN

- 1 Hageman, J. e.a., 'Het Houbensbergske uitgelicht', SOK-Mededelingen 41 (Maastricht 2004)8.
- 2 Wijngaarden, A., 'De ondergrondse kalkgroeven van Zuid-Limburg', Ons krijtland Zuid-Limburg 3 (Maastricht 1967)25 zie ook: L.Walschot, Mergel gebroken (z.p. 2002)257.
- 3 P.Ubachs, Handboek voor de geschiedenis van Limburg (Hilversum 2000)415.
- 4 J.Silvertant, 'De kennisoverdracht met betrekking tot de winning en toepassing van mergelbouwsteen in het Geuldal tijdens de late Middeleeuwen', Historische en heemkundige studies in en rond het Geuldal. Jaarboek 2002 (Valkenburg a/d Geul 2002)23-52.

Nicolaus Caris

JOHN CARIS, EUROPALAAN 24, 6226 CP MAASTRICHT

◀ FIGUUR 1: Gedateerd opschrift Zonneberg.

Inleiding

Wat mij het meest boeit in de onderaardse mergelgroeven zijn de opschriften en er is volgens mij niets mooiers dan bij het schijnsel van een carbidlamp een tijdreis te maken langs de enorme hoeveelheid oude opschriften. De Sint Pietersberg is vanwege de vele tienduizenden opschriften mijn favoriet. Tijdens een dergelijke bergtocht stelt bijna elke bergbezoeker zich bij het zien van een oud opschrift onvermijdelijke vragen als: “wie was dit”, “wat deed deze persoon in de berg”, “hoe zag deze persoon er uit”, enzovoorts. Deze vragen, maar vooral ook: “is dit een verre voorouder”, heb ik mij gesteld wanneer ik de naam Nicolaus Caris zag op de wanden van Zonneberg en het Noordelijk gangenstelsel. Na lange tijd heb ik dan eindelijk de koe bij de horens gevat en ben, met de genoemde vragen als uitgangspunt, begonnen met een speurtocht naar mijn 17^e eeuwse naamgenoot.

Door allerlei omstandigheden heeft het letterlijk jaren geduurd vooraleer ik dit heb kunnen afronden, hetgeen resulteerde in dit artikel.

31

Werkwijze

Vraagstelling

De hoofdvraag van dit onderzoek luidde: Wie was Nicolaus Caris en wat deed hij in de berg? Deze probleemstelling probeerde ik te beantwoorden aan de hand van een drietal deelvragen, te weten:

- Hoeveel opschriften van Nicolaus Caris staan in de berg en waar staan ze precies, oftewel een inventarisatie.
- Welke persoon of personen schuilt of schuilen er achter de opschriften van Nicolaus Caris?

- Wat was de reden van de veelvuldige bezoeken van Nicolaus Caris aan de berg?
 - Is er een familierelatie aantoonbaar tussen Nicolaus Caris en mijzelf?
- Gedurende het onderzoek kwam nog een vraag naar boven drijven, namelijk:
- Is er een relatie tussen de opschriften van Nicolaus Caris en de ontginningsgeschiedenis. Anders, meer algemeen geformuleerd; in hoeverre kan een onderzoek naar de achtergrond van specifieke opschriften ons iets leren over de ontginningsgeschiedenis van een bepaald gangenstelsel.

Onderzoeksgebied

In de 17^e eeuw, de tijd waarin Nicolaus Caris leefde, kon het volledige gangenstelsel van de Sint Pietersberg nog doorkruist worden. Men kon van het Noordelijk gangenstelsel naar Caestert lopen zonder aan de oppervlakte te komen. Vandaag de dag biedt het stelsel echter een geheel ander aanzien¹. Ongeveer tweederde van het gangenstelsel is in de 20^e eeuw door afgraving door de cementindustrie verwoest. Kleinere gebieden in de oost-helling zijn door dagbouwontginningen verdwenen in de 19^e en 20^e eeuw. Daarvóór zijn aanzienlijke delen door kleinere en grootschalige instortingen verloren gegaan, onder andere in 1794, 1807 en 1917. Vele opschriften van de hand van Nicolaus Caris moeten door ontginningen en instortingen verloren gegaan zijn. Het beeld dat dit onderzoek ons verschaft is daardoor bij voorbaat onvolledig.

Hieronder volgt een korte opsomming van die delen van de Sint Pietersberg die, mede afhankelijk van hun toegankelijkheid, al dan niet tot het onderzoeksgebied horen. Waar locaties niet daadwerkelijk bezocht konden worden, heb ik indien mogelijk een beroep gedaan op alternatieve bronnen. Deze worden bij de omschrijving vermeld.

De hedendaagse nog bestaande en toegankelijke delen van het Noordelijk gangenstelsel zijn volledig geïnventariseerd met uitzondering van de instortingen.

De onderzochte delen van Zonneberg beperken zich tot het stelsel binnen de muren, die in de jaren zeventig van de 20^e eeuw door de cementindustrie geplaatst zijn. De nog bestaande delen achter deze muren, restanten van Zwarte Berg en Wilde Berg, waren ten tijde van de inventarisatie niet meer toegankelijk en heb ik daarom niet kunnen bezoeken.

Het restant van het ooit zo imposante gangenstelsel Slavante is tegenwoordig evenmin toegankelijk. In de jaren '80 en deels de jaren '90 was dit wel het geval. Eigen veldnotities uit die tijd heb ik verwerkt, waarbij opgemerkt moet worden dat het hier niet om een uitgebreide inventarisatie gaat, maar incidentele waarnemingen.

Voor waarnemingen in de ontoegankelijke of afgegraven delen van de Sint Pietersberg heb ik een beroep gedaan op het omvangrijke privé-archief van Jan Spee en de daarin opgenomen inventarisatie door Jan Dielis² in de jaren '50.

Het Belgische deel van de Sint Pietersberg is eveneens onderzocht. Opschriften van Nicolaus Caris heb ik hier niet gevonden en kwamen voor zover bekend ook niet voor in het Zuidelijk gangenstelsel.

Buiten de Sint Pietersberg zijn mij alleen enkele opschriften bekend in de Heerderberg. Hier staat enkele malen de naam Caris op de wanden. Er is overeenkomst in het handschrift, desondanks valt niet met zekerheid vast te stellen dat deze opschriften van dezelfde persoon zijn. Deze opschriften laat ik daarom buiten beschouwing.

Resultaten

Inventarisatie

Een belangrijk deel van het onderzoek bestond uit veldwerk, namelijk het

FIGUUR 2: Groot opschrift Noordelijk gangstelsel.

FIGUUR 3: Kunstige letters.

inventariseren van de opschriften van Nicolaus Caris, met de volgende vragen: hoeveel opschriften staan in de berg, waar staan ze precies, wat staat er, staan er anderen bij, staat er een teken of tekening bij, welk materiaal is gebruikt?

Ten behoeve van deze inventarisatie heb ik een kaart van het Noordelijk gangenstelsel³ en Zonneberg⁴ met behulp van een kopieerapparaat vergroot en in deelkaartjes geknipt. De zo ontstane sectoren heb ik gang voor gang, wand voor wand, minutieus nagespeurd. De inventarisatie

heeft ongeveer 60 uren in beslag genomen. De gevonden opschriften heb ik op de kaartjes genoteerd door middel van volgnummers. Deze volgnummers verwijzen naar lijsten met daarop de omschrijving en eventuele bijzonderheden, alsmede de hoogte waarop het gevonden opschrift staat. Zo heb ik in Zonneberg 93 keer een opschrift van Nicolaus Caris gevonden. In het Noordelijk gangenstelsel trof ik deze 69 keer aan. Samen zijn dat dus 162 opschriften.

Uit het archief van Jan Spee bleek dat in Slavante 24 maal opschriften gedocumenteerd zijn. Eigen oude waarnemingen in het restant van Slavante leverden 2 opschriften op. Op een foto gemaakt in Slavante trof ik er nog één aan⁵. In Wilde Berg zijn in het verleden 3 opschriften gedocumenteerd. Er zijn duidelijke aanwijzingen dat in Slavante en Wilde Berg deze naam veel vaker voorkwam, maar de opschriften zijn helaas nooit volledig gedocumenteerd vóór deze afgegraven werden. Ook in het nog bestaande deel van Wilde Berg staan nog een aantal opschriften, maar dit deel is, zoals al eerder opgemerkt, helaas niet toegankelijk. Het veldwerk heeft dus 162 opschriften opgeleverd, overige bronnen 30, een totaal van 192 maal de naam Caris, met of zonder voornaam, al dan niet gedateerd.

De naam Caris komt 171 keer voor zonder voornaam, de combinatie voornaam met achternaam komt 21 maal voor. Het handschrift is telkens hetzelfde, waaruit we kunnen concluderen dat het hier telkens één en dezelfde persoon betreft. De voornaam wijkt op enkele plaatsen af van de schrijfwijze Nicolaus. Gevonden variaties zijn: Nicolaa, Nicola en Niclaes.

De opschriften zijn 23 keer gedateerd, waarbij telkens alleen het jaartal genoteerd is, al dan niet met de vermelding A of A^o (anno) [figuur 1]. Het oudste bekende opschrift stamt uit 1669 en staat in het huidige Zonneberg, het jongste stamt uit 1679 en stond in Slavante. In deze

FIGUUR 4: Calvaire in Zonneberg.

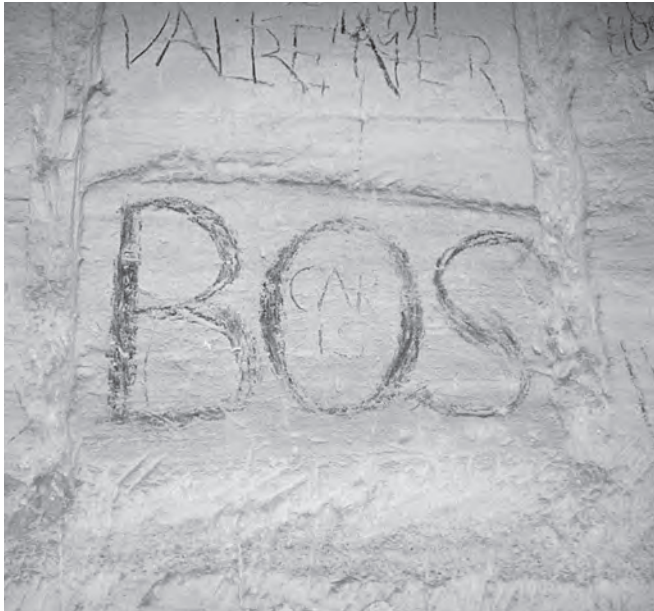
periode van 11 jaar ontbreken de jaartallen 1670, 1671, 1673 en 1674. Het is echter niet ondenkbaar dat deze wel in de nu afgegraven delen gestaan hebben.

De namen zijn steeds vrij groot geschreven, enkele keren zelfs uitzonderlijk groot met letters van een halve meter [figuur 2] tot meer dan één meter hoog. Een aantal malen heeft Nicolaus Caris zijn naam op een afwijkende manier geschreven, echter in hetzelfde handschrift. De afwijkende schrijfwijze bestaat bijvoorbeeld hieruit, dat hij zijn naam op een 'kunstige' manier heeft geschreven [figuur 3].

FIGUUR 5: Calvaire in Wilde Berg (foto Jan Spee).

Zeer bijzonder zijn een drietal tekeningen die door Nicolaus Caris gesig-neerd zijn. In Zonneberg vond ik een grote, uitgebreide tekening van een zogenaamde calvaire [figuur 4]. Een calvaire is een schematische voorstelling van de Calvarieberg met kruis. Hierbij zijn meestal ook de lijdenswerktuigen⁶ afgebeeld. In het Noordelijk stelsel tekende hij een-zelfde eenvoudige, maar sterk beschadigde calvaire. In het archief van Jan Spee trof ik een foto aan van een calvaire, die eveneens gesig-neerd is door Nicolaus Caris [figuur 5]. Deze calvaire stond in de nu afgegraven delen van de Wilde berg. Het enige dat wij hieruit kunnen afleiden is dat

FIGUUR 6: Caris in letter O van Bos.

Nicolaus Caris een gelovig (katholiek) man geweest moet zijn en dat hij over enige tekenvaardigheid beschikte.

Noemenswaardig zijn voorts ook een aantal “genummerde” opschriften. Nicolaus Caris heeft op vier verschillende plaatsen onder zijn naam een cijfer geschreven. Eén keer het cijfer vier, één keer het cijfer vijf, twee keer het cijfer zes en één keer het cijfer zeven. Het is niet onwaarschijnlijk dat er meerdere ‘genummerde’ opschriften bestaan hebben. Omtrent de betekenis van deze cijfers tast ik echter volledig in het duister.

Nicolaus Caris is meerdere malen in gezelschap van anderen in de berg geweest; zijn naam staat vaak in combinatie met andere namen op de wand. De naam Caris staat samen met Bos (13 keer), Was(s)soul (8 keer), Worcom (6 keer), Dre(e)sen (4 keer), Hous (2 keer) en Ducars (2 keer) op de wanden. Verder staat hij nog met dertien anderen, telkens één keer in de berg. Deze namen zijn Stox, Lousberch, Cruesen, Coppin, Muro, Van de Broec, Vrinis, Lebaux, Peumans, Mattis, Van de Put, Silvius en Grossen.

Door overeenkomsten tussen het opschrift van Nicolaus Caris en dat van zijn metgezel kunnen we er zeker van zijn dat hij samen met deze persoon in de berg was. Dit kunnen we bijvoorbeeld aan het gebruikte schrijfmateriaal zien; beiden gebruikten hetzelfde stukje houtskool, maar ook schrijfwijze, lettervorm, afmetingen of de precieze locatie op de wand duiden hierop. In Zonneberg hebben Nicolaus Caris en Bos bijvoorbeeld op dezelfde kunstige wijze hun naam geschreven en één keer heeft Nicolaus Caris zijn naam in de letter ‘O’ van Bos geschreven [figuur 6]. Een zoektocht in de archieven naar deze specifieke namen hebben weinig concreets opgeleverd. Hoewel interessant als gegeven, leveren zij dan ook geen bijdrage tot beantwoording van de vraagstelling naar de redenen van het bezoek van Nicolaus aan de berg.

Archiefonderzoek

Na afronding van de inventarisatie ben ik door middel van archiefonderzoek op zoek gegaan naar persoonsgegevens over Nicolaus Caris. Dit was een tijdrovend karwei waar heel wat doorzettingsvermogen voor nodig bleek. Aangezien ik geen flauw idee had waar Nicolaus vandaan kwam ben ik met mijn speurtocht dichtbij de berg begonnen in de gemeente Sint Pieter. Van deze gemeente heb ik de doop-, trouw- en begraafregisters doorzocht. Vervolgens heb ik in een steeds ruimere cirkel rond de Sint Pietersberg gezocht.

Een mogelijke ‘treffer’ heb ik gevonden in de stad Maastricht. Nicolaus was indertijd een veel voorkomende voornaam voor jongens en de familienaam Caris kwam ook toen al vrij veel voor in Maastricht, met name in de parochies van Sint Jacob en Sint Nicolaas. Er staan zodoende meerdere personen met dezelfde voor- en achternaam vermeld in de registers. Dit speurwerk verliep ook vrij moeizaam doordat de informatie, die de pastoor in de doop-, trouw- en begraafregisters van de parochies noteerde, doorgaans vrij summier was. De registers vermelden zelden een beroep of doodsoorzaak.

Nadat een aantal personen weggestreept konden worden omdat deze mensen in de periode 1669-1679 duidelijk te jong of te oud waren om regelmatig in de berg te komen, bleef er uiteindelijk één over. Alhoewel er slechts één overblijft en het erg waarschijnlijk is dat dit de bewuste Nicolaus Caris is, staat nog niet vast dat deze man ook daadwerkelijk de schrijver is van de vele opschriften in de berg. De Nicolaus Caris die ik in het archief gevonden heb was woonachtig in de Sint Nicolaasparochie. Hij werd op 10 maart 1628 gedoopt in de Sint Nicolaaskerk⁷. Van deze man heb ik geen sterfdatum kunnen achterhalen. Hij was oudste uit een gezin van drie kinderen. Ten tijde van het oudste gedateerde opschrift zou hij 41 jaar oud geweest zijn en ten tijde van het jongste gedateerde opschrift 51 jaar oud. In 1691 woonde de man in de Kapoenstraat. Dit blijkt uit een handschrift⁸ van de toenmalige pastoor van de Sint Nicolaasparochie. In de vastentijd van dat jaar hield de pastoor, zoals elk jaar, visitaties. Deze visitaties waren een jaarlijks terugkerende gebeurtenis, waarbij de parochianen een klein geldbedrag schonken aan de parochie. Alle parochianen werden bezocht door de pastoor die per straat en per huis zorgvuldig noteerde wie er woonden. Wanneer er protestanten leefden noteerde de pastoor: “van ketters bewoond” en liep snel verder. In latere handschriften werd eveneens het geldbedrag genoteerd, dat deze vrome mensen aan de pastoor gegeven hadden.

Nicolaus Caris woonde, zoals de pastoor het omschreef, in het achtste huis vanaf de Witmakersstraat. Hij bewoonde daar samen met zijn echtgenote “superiori cubicolo”, oftewel de bovenste kamers of verdieping. In hetzelfde huis woonden nog twee gezinnen. Door dit gegeven kunnen wij aannemen dat Nicolaus Caris een eenvoudig man moet zijn geweest en zeker niet vermogend. In de doop- en begraafregisters heb ik geen kinderen van dit echtpaar kunnen vinden, waardoor het aannemelijk is dat het echtpaar kinderloos is gebleven. Een beroep staat niet vermeld in de visitaties. Een relatie met de berg kan dus niet aangetoond worden, maar evenmin uitgesloten.

Een parallel genealogisch onderzoek naar mijn eigen familie, dat nog verre van voltooid is, heeft reeds aangetoond dat Nicolaus Caris geen verre voorouder is. Mijn eigen voorvaders waren generaties lang blikslager van beroep en in de 20^e eeuw pompenmakers en loodgieters, die voornamelijk in de Sint Martinusparochie (Wijck) geleefd hebben. Van een relatie met de berg heb ik niets kunnen vinden.

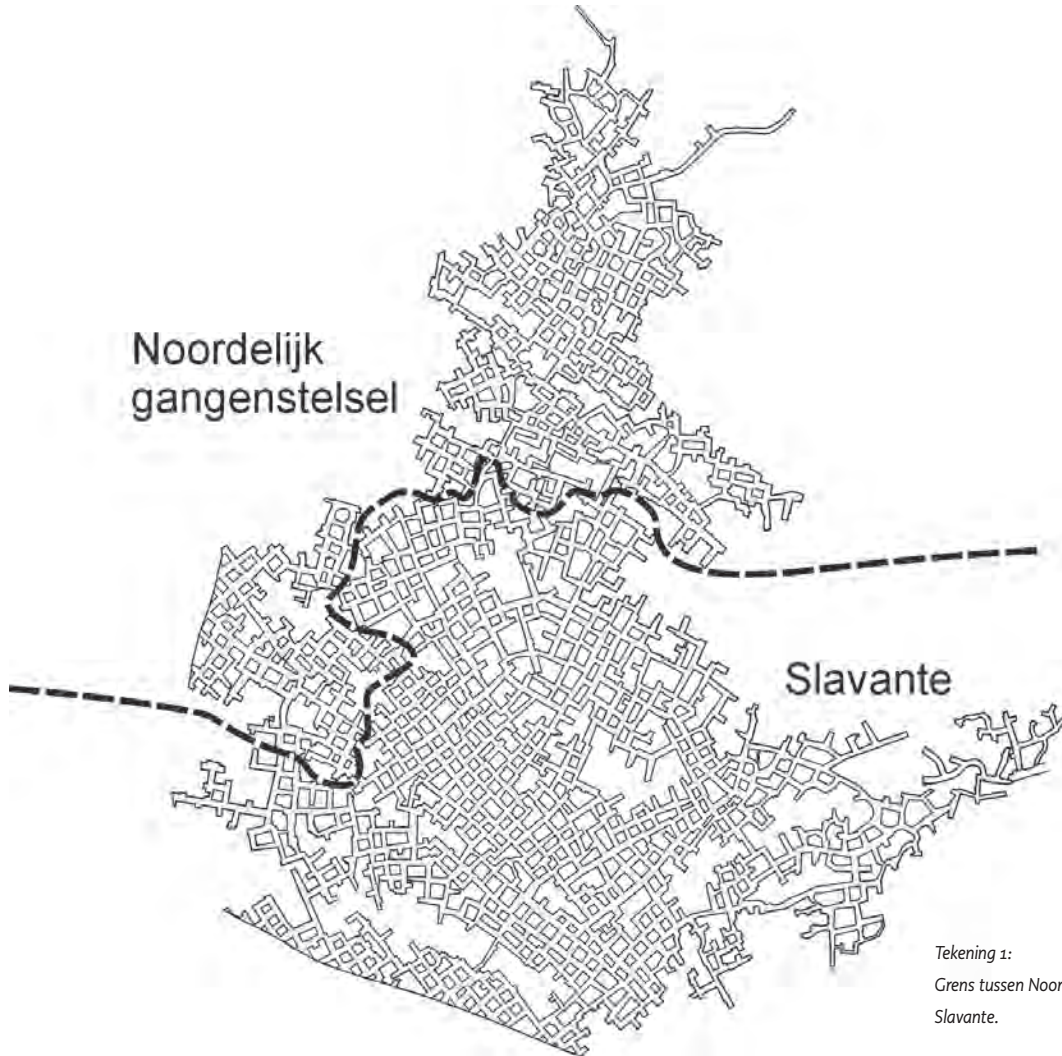
Interpretaties van de inventarisatie

Wanneer wij de relatie tussen de opschriften van Nicolaus Caris en de ontginningsgeschiedenis willen verhelderen, is het van belang de situatie van het stelsel ten tijde van Nicolaus Caris te schetsen. Vandaag de dag beschouwen we Zonneberg en het Noordelijk gangenstelsel als afzonderlijke stelsels, terwijl ten tijde van Nicolaus Caris de situatie in de Sint Pietersberg geheel anders was.

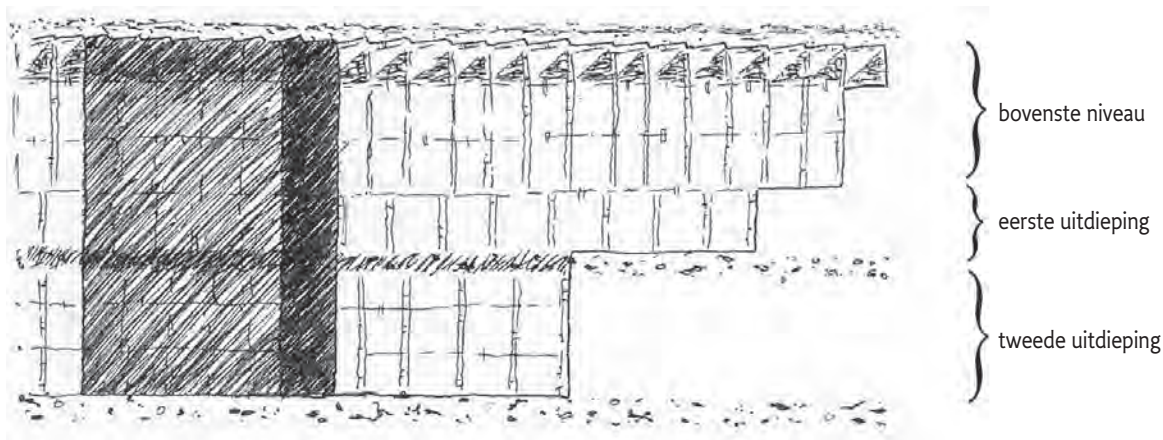
Zonneberg bestond als zodanig niet; datgene dat we vandaag de dag Zonneberg noemen en als een op zich staand stelsel beschouwen is gewoon het noordelijke uiteinde van het gangenstelsel Slavante. Dit grote stelsel is komend vanuit het zuiden in noordelijke richting uitge-

Noordelijk
gangenstelsel

Slavante

Tekening 1:
Grens tussen Noordelijk gangenstelsel en
Slavante.

Tekening 2: Schematische voorstelling van niveaus.

breid. In het huidige Zonneberg raakten de blokbrekers het zuidelijke uiteinde van het Noordelijk gangenstelsel, dat vanuit uit het noorden, begonnen aan de Tiendschuur in het Jekerdal, in zuidelijke richting uitgebreid werd. Door graafrichtingen te noteren was het mogelijk de grens tussen de stelsels Slavante en het Noordelijk gangenstelsel vast te stellen [tekening 1]. Ongeveer éénderde van wat we nu als Zonneberg kennen is dus feitelijk het Noordelijk gangenstelsel, terwijl we ongeveer tweederde van Zonneberg eigenlijk Slavante zouden moeten noemen. Wanneer deze doorbraak plaatsvond moet nog nader onderzocht worden, maar dit moet aan het einde van de 16e eeuw geweest zijn.

Het deel van de Sint Pietersberg dat Zonneberg heet dankt zijn naam aan de hoeve Zonneberg boven de huidige ingang. Deze ingang is pas aangelegd in het jaar 1880. In de 17^e eeuw waren de dichtstbijzijnde ingangen

van het huidige Zonneberg de ingangen van Slavante in het zuiden en in noordelijke richting de ingang achter de kerk van Sint Pieter.

Het stelsel gaf qua plattegrond een iets andere aanblik dan we vandaag de dag kennen van Zonneberg, maar ook het onderaards landschap zag er anders uit, namelijk veel gevarieerder. Er waren veel niveauverschillen en delen met lage gangen grensden aan delen met hoge gangen. De oorzaak voor deze verscheidenheid is een verschil in de wijze van ontginning.

De gangen in de Sint Pietersberg zijn doorgaans direct onder de horizont van Caestert aangezet⁹. In Slavante zijn de gangen reeds in de 16e eeuw volledig uitgediept in trapsgewijze winning, ook wel reuzentrap genoemd. Dat wil zeggen dat in één keer de volledige dikte van de bruikbare kalksteenlaag, de kalk van Nekum, is ontgonnen. Het gevolg

hiervan zijn regelmatige en kaarsrechte wanden met vrijwel uitsluitend opschriften op het onderste niveau. Deze grote ontginning, die sinds de 15e eeuw plaatsgevonden heeft, heeft het stelsel grotendeels zijn huidige plattegrond gegeven. Dankzij de opschriften van de 16^e eeuwse mergel-exploitant Jan Peter Stas is het einde van deze ontginning globaal in de tijd te plaatsen; rond 1590 moet aan de grootschalige exploitatie een einde gekomen zijn.

40 In het Noordelijk gangenstelsel heeft men in de top van de kalk van Nekum vaak niet meer dan manshoge gangen gemaakt, die veelal pas later uitgediept werden¹⁰. Deze uitdieping gebeurde doorgaans in twee fasen, die met tussenpozen van soms meerdere jaren uitgevoerd werden, hetgeen we duidelijk kunnen aflezen aan de gedateerde opschriften op de wanden. Ook kan men een horizontale “gelaagdheid” van de gangwand waarnemen. De (meestal drie) horizontale geleidingen zijn van boven naar beneden dus steeds jonger. De inscripties staan óf op het bovenste niveau van de manshoge gang, de eerste verdieping, óf op het niveau van de eerste uitdieping oftewel de tweede verdieping óf op het niveau van de tweede uitdieping, het huidige vloerniveau [*tekening 2*].

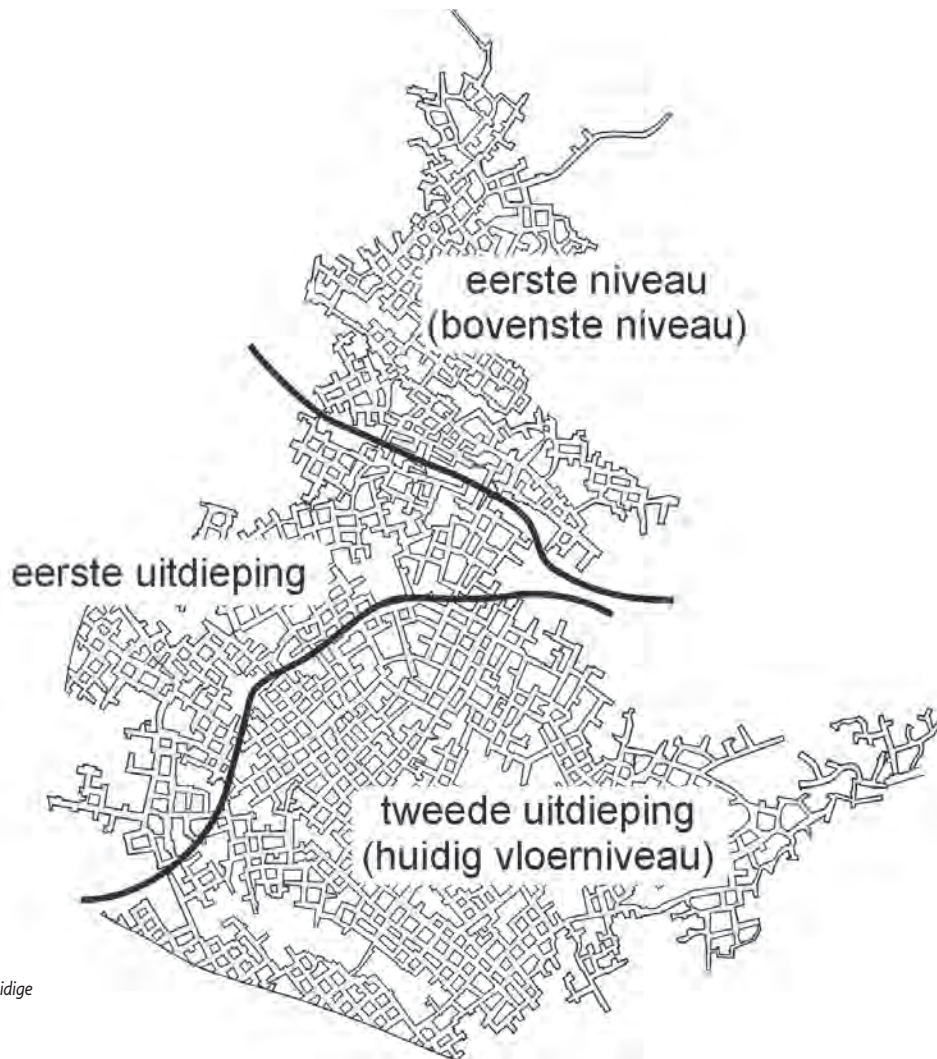
De relatie tussen opschriften en de ontginningsgeschiedenis van een bepaald stelsel kan nagegaan worden door bij het in kaart brengen van het opschrift rekening te houden met de hierboven beschreven niveaverschillen. Met andere woorden: door niet alleen de plaats van (gedateerde) opschriften op de kaart te noteren, maar ook de hoogte van het opschrift op de betreffende wand, kunnen we vaststellen in hoeverre de uitdieping van de gang op dat moment gevorderd was. Deze manier van inventariseren heb ik op het huidige Zonneberg en in het Noordelijk gangenstelsel toegepast.

De situatie in Zonneberg

Door deze inventarisatie ontstond een beeld van de niveaverschillen in de gangen gedurende de periode, waarin Nicolaus Caris zijn naam op de wand plaatste. Wanneer we deze gegevens op een kaart van het Zonnebergstelsel noteren, wordt duidelijk dat het stelsel indertijd drie niveaus kende [*tekening 3*]. Deze drie niveaus zien we vrijwel uitsluitend in de gangen, die tot het Noordelijk gangenstelsel behoren. Ook zien we dat deze in een bepaald gebied telkens maar op één niveau voorkomen. Er staan dus nergens opschriften onder elkaar. Hieruit kunnen we concluderen dat gedurende de periode 1669-1679 weinig of geen verandering heeft plaatsgevonden in de bestaande niveaus. Met andere woorden: er is geen sprake van een noemenswaardige ontginning; mogelijk heeft het werk in dit deel van de Sint Pietersberg geheel stilgelegen. Pas na deze periode werden de diverse niveaus uitgediept tot op het huidige vloerniveau.

In 1697 is er in het betreffende gebied in Zonneberg pas weer volop activiteit, zoals blijkt uit notariële akten met betrekking tot een geschil tussen de mergeexploitanten Swinnen en Colette¹¹. Beide partijen hebben hun gebied afgebakend met namen en merktekens. Deze namen en tekens staan bijna steeds op dezelfde ontginningsslaag als de opschriften van Nicolaus Caris. Hieruit blijkt dat de beide partijen maar net met het uitdiepen der gangen begonnen waren toen ze in een juridisch conflict verwickeld raakten. Dit geeft aan dat ook vanaf de tijd van het jongst gedateerde opschrift van Nicolaus Caris, 1679 tot aan 1697, eveneens geen of bijna geen ontginning is geweest in het gebied van het huidige Zonneberg.

Wanneer deze stille periode, die in elk geval van 1669 en 1697 duurde, daadwerkelijk begonnen is, is niet bekend. Een gerichte en uitgebreide

Tekening 3:
Drie ontginningsniveaus in de huidige
Zonneberg.

inventarisatie zou ons hierover misschien meer duidelijkheid kunnen verschaffen. De vraag waaróm er zo weinig activiteit was, is zo mogelijk nog onduidelijker; bouwactiviteit was er in onze regio namelijk volop in de 17^e eeuw¹². Ook ten behoeve van onderhoud, uitbreiding of reparaties aan de omvangrijke buitenwerken van de vesting Maastricht zijn aanzienlijke hoeveelheden mergel en andere steen nodig geweest. Deze reparaties en verbeteringen werden hoofdzakelijk in “Sichener steen” uitgevoerd¹³ en waren nodig voor herstelwerkzaamheden van oorlogsschade. Ook uit de Sint Pietersberg kwam mergel, maar het is niet bekend waar precies deze bouwstof ontgonnen werd. Slechts een enkele keer is duidelijk dat de steen afkomstig was uit “de groeven onder het klooster Slavante”¹⁴. In elk geval was de steen niet, zoals blijkt uit de hier beschreven inventarisatie, afkomstig uit het huidige Zonneberg.

42

De situatie in het Noordelijk gangenstelsel

Wat betreft het Noordelijk gangenstelsel is de situatie helaas minder overzichtelijk. Het Noordelijk gangenstelsel is vanuit het Jekerdal ontgonnen in zuidelijke richting. Toen Nicolaus Caris hier zijn naam op de wanden schreef werd er nog wel gewerkt, maar net als Zonneberg is het Noordelijk gangenstelsel nauwelijks meer uitgebreid, maar werden op veel plaatsen gangen uitgediept, hetgeen ook hier duidelijk te zien is aan de hoogte waarop de opschriften op de wanden geplaatst zijn. De algemeen heersende opvatting, dat het Noordelijk gangenstelsel in de 16^e eeuw reeds uitgeput was, lijkt moeilijk vol te houden.

In het meest noordelijke deel van het Noordelijk gangenstelsel, waar een hoge concentratie opschriften van Nicolaus Caris te vinden is, is echter geen duidelijke “gelaagdheid” te onderscheiden, die de verschillende niveaus aangeven, zoals we dit in het huidige Zonneberg kunnen zien. Het moet een behoorlijk wanordelijk onderaards landschap zijn geweest

met veel niveauverschillen. Dat er in de periode 1669-1679 gewerkt werd wordt bevestigd door opschriften van onder andere Nicolaus Caris, die op dezelfde wand op verschillende niveaus staan en zelfs in roofofbouw. Een verklaring voor deze chaotische situatie in het noordelijke deel van het Noordelijk gangenstelsel moeten wij waarschijnlijk zoeken in het recht, dat de burgers van Sint Pieter sinds oudsher genoten om voor eigen gebruik mergel te breken onder gemeentegronden, zoals we kunnen lezen in het handschrift van Collette: “...dat yder inwoonder altoos onder de gemeente mocht wercken tot syn eigen behoeff...”¹⁵.

In de iets meer zuidelijk gelegen gangen van het Noordelijk gangenstelsel, richting Zonneberg dus, zien we een regelmatigere ontginning, die hetzelfde aanzien heeft als de ontginning van de gangen van het Noordelijk gangenstelsel in het huidige Zonneberg. Dit is niet vreemd aangezien dit immers een aaneengesloten gebied vormde vóór de grote instorting tussen het huidige Zonneberg en het Noordelijk gangenstelsel, welke heeft plaatsgevonden in 1809¹⁶.

Wanneer we de graafrichting bekijken, blijkt dat deze instorting feitelijk een instorting van het Noordelijk gangenstelsel is. Het onderaardse landschap van het ingestorte deel moet er uitgezien hebben als de delen van het gangenstelsel direct ten noorden en ten zuiden van deze instortingsgordel, met dien verstande dat in de tijd van Nicolaus Caris de gangen minder diep waren.

Conclusies

Dit onderzoek heeft tot mijn grote spijt geen eenduidig antwoord kunnen geven op de belangrijkste onderzoeksvragen: wie was Nicolaus Caris en wat deed hij in de berg. Hét opschrift dat antwoord zou kunnen geven op deze vragen heb ik helaas niet kunnen vinden. Ondanks een uitvoerige

inventarisatie koester ik de stille hoop dat ik ooit nog een geschreven aanwijzing vind in de berg of wellicht daarbuiten.

Het beperkte genealogische onderzoek naar mijn eigen voorouders heeft in elk geval uitgesloten dat Nicolaus Caris een van mijn voorvaders was.

Ook het onderzoek in de kerkelijke registers heeft geen duidelijk antwoord kunnen geven op de vraag wie Nicolaus Caris was. Slechts enkele oppervlakkige gegevens zijn bekend. Gelukkig valt er het nodige af te leiden uit de inventarisatie.

De inventarisatie geeft een “momentopname” van een periode van circa tien jaar. Wanneer we deze gegevens combineren met de gegevens, die we uit het handschrift van Colette kennen, kunnen we deze periode verlengen tot minstens achtentwintig jaar. In deze periode is er vrijwel niets gewijzigd in de niveaus in het huidige Zonneberg en het Noordelijk gangenstelsel, waardoor we kunnen stellen dat de ontginning nagenoeg stilgelegen heeft.

Nicolaus Caris kwam vaak in de berg. Het grote aantal gevonden opschriften kan minstens verdubbeld worden. Immers, omvangrijke delen van de Sint Pietersberg zijn afgegraven of ingestort. Uit geschreven bronnen en fotomateriaal blijkt dat de opschriften van Nicolaus Caris ook in die delen van de berg stonden, die verloren gegaan zijn. Deze verdwenen delen van de berg waren omvangrijker dan de delen die ons nog resten. Het is daarom zelfs niet ondenkbaar dat ooit het driedubbele aantal opschriften in de berg gestaan heeft.

Nicolaus Caris kwam niet alleen vaak in de berg, maar vooral dáár waar niet meer gewerkt werd en in een periode, die weinig ontginningsactiviteit laat zien in een groot gebied. De mensen met wie hij de berg betrad waren in sommige gevallen eveneens regelmatige bergbezoekers of

juist mensen die wij slechts een enkele keer kunnen aantreffen. Dit doet vanzelf het vermoeden rijzen dat deze man niet voor werkzaamheden als bijvoorbeeld blokbreker of voerman in de berg was. Dat Nicolaus Caris als gids of bergloper in de berg kwam lijkt mij daarom een zeer plausibele verklaring voor de vele opschriften. Wellicht combineerde hij zijn liefhebberij met het rondleiden van bezoekers door de berg.

De meeste opschriften in de Sint Pietersberg zijn nooit geïnventariseerd, hetgeen wel aan te bevelen is. Inventarisaties zoals deze kunnen antwoorden verschaffen op vragen, die op een andere wijze waarschijnlijk nooit verkregen zouden kunnen worden. Archieven vertellen ons vaak te weinig. Meer onderzoek naar (veel voorkomende) opschriften zou daarom wenselijk zijn. Aangevuld met een inventarisatie van opschriften van tijdgenoten van Nicolaus Caris kan een nog scherper beeld verkregen worden van de toestand van ontginning in het laatste kwart van de 17^e eeuw. Dit heb ik niet gedaan aangezien dit niet de vraag was waarop ik een antwoord wilde vinden.

Behalve een verfijning van de “momentopname” van het stelsel ten tijde van Nicolaus Caris zouden meerdere perioden in de geschiedenis van de ontginning van de Sint Pietersberg (wat er van over is) op deze wijze onderzocht kunnen worden. Daarnaast heb ik tijdens de inventarisatie talloze boeiende opschriften gezien, die de moeite waard zijn om aan een nader onderzoek te onderwerpen. Iemand die beweert dat er niets meer te onderzoeken valt in de Sint Pietersberg, omdat “alles al gedaan is”, heeft volgens mij stellig ongelijk. Het meeste werk moet nog gedaan worden!

Dank aan:

Jan Spee voor het mogen raadplegen van zijn privé-archief.

Moniek Coumans voor het kritisch nakijken van de tekst.

BRONNEN EN NOTEN

- 1 Spee, J.- 1984: "Wat er is en ... wat er was". SOK-Medelingen, nr. 6, p.16-35.
- 2 Jan Dielis heeft van 1949 tot 1952 circa 22.000 opschriften geïnventariseerd in de gangen die D.C. van Schaik gelijktijdig karteerde. Een rapport is aan de provincie Limburg aangeboden, de resultaten van dit Sint Pietersbergonderzoek zijn niet gepubliceerd.
- 3 Door D.C. van Schaik getekend op basis van oudere Franse kaarten door Houriez en Lagastine in 1795.
- 4 Door D.C. van Schaik getekend in 1942. De versie, die in dit artikel gebruikt is als illustratie, is gedigitaliseerd door Joep Orbons en bewerkt voor dit artikel door John Caris.
- 5 In een fotoalbum door D.C. van Schaik in de jaren '30 aangeboden aan de ENCI. "Inscripties in de St. Pietersberg". RAL 688 inv. 18.c
- 6 Hiermee worden in de Christelijke iconografie de instrumenten bedoeld die in verband staan met het lijden van Christus. Bij de tekening in Zonneberg zijn afgebeeld: doornenkroon, 3 spijkers, gesel, speer, dobbelstenen, hysopstengel, lantaarn, zweetdoek, muntstukken en een ladder.
- 7 Doopregister Sint Nicolaas parochie, RHCL afkomstig uit GAM.
- 8 Register van visitaties 1691 (lijst van parochianen) RHCL afkomstig uit GAM.
- 9 Felder, W. & Bosch. P.- 1998: "Krijt van Zuid-Limburg" Geologie van Nederland. Deel 5. p.102-105.
- 10 Caris, J.- 1996: "Reconstructie van een winmethode in de Sint Pietersberg". SOK-Medelingen, nr. 25, p.4-13.
- 11 Cobben, J.- 1997: "Stille getuigen", SOK-Medelingen". nr. 28, p.20-27.
- 12 Jappe Alberts, W.- 1983: "Geschiedenis van de beide Limburgen". deel 2, Assen, 2e druk, p.23-25.
- 13 Breuls, T.- 1985: "Als sy in den graet wilden afcomen". SOK-Medelingen nr.8, p.8-17.
- 14 Jappe Alberts, W.- 1983 "Geschiedenis van de beide Limburgen", deel 2. Assen, 2e druk, p.161
- 15 Collette, A.- "Handschrift over den St. Pietersberg bij Maastricht", niet gepubliceerd, transcriptie Jan Spee. p.21 t/m 25.
- 16 Volgens kaart uit: Atlas des places étrangères, Leblanc, 1840.

Colofon

SAMENSTELLING EN REDACTIE

Ton Breuls
Joep Orbons

BASISONTWERP

Jos Bruystens, grafisch ontwerper, Maastricht

LAY-OUT & OPMAAK

Van de Manaker, grafische communicatie, Maastricht

DRUK

SHD Grafimedia, Swalmen

REDACTIEADRES

Bovenstraat 28
3770 Kanne/Riemst
België
Tel./Fax: (0032) - (0)12 45 40 59
E-mail: tbreuls@skynet.be

For summaries in English, please contact the editor at

Editor SOK Mededelingen
Bovenstraat 28
3770 Kanne/Riemst
Belgium
Tel./Fax: (0032) - (0)12 45 40 59
E-mail: tbreuls@skynet.be
De Studiegroep Onderaardse Kalksteengroeven is
geassocieerd met Subterranea Britannica (UK).

Er wordt naar gestreefd SOK Mededelingen minimaal 2x per jaar uit te geven.

Prijs van deze uitgave:

VOOR ABONNEES

€ 7,50 inclusief verzendkosten
voor Nederland door overmaking via bijgevoegde betalingsbrief
voor België door overmaking op rekeningnummer 000 - 150 7143 - 54
t.n.v. Natuurhistorisch Genootschap in Limburg
Godsweerderstraat 2, NL 6041 GH Roermond

LOSSE VERKOOP

€ 7,50 tegen contante betaling op het redactieadres.
€ 9,00 inclusief verzendkosten uitsluitend schriftelijk te bestellen bij:
Publicatiebureau Natuurhistorisch Genootschap
Godsweerderstraat 2, NL 6041 GH Roermond
door overmaking van de kosten op postrekening
Nederland 429 85 1
België 000 - 1616562 - 57
onder vermelding van het gewenste.

Copyright auteursrechten voorbehouden, overname slechts
toegestaan na voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN 1382-2608

Provincie

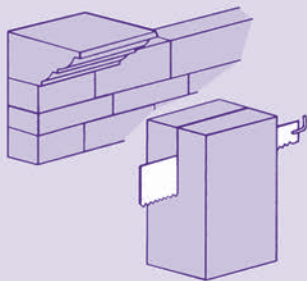

Limburg

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door:

Mergelbouwsteen

P. Kleijnen

*Bergstraat 31
6301 AB Sibbe
Valkenburg a.d. Geul
Telefoon 043-6014460*